Национальная библиотека
Республики Тыва им. А.С. Пушкина
СЕКТОР
ГОСБИБЛИОГРАФИИ

ШЫН

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№72
(19411)
2020 чылдың
август 1
суббота

Хүннүң үнери — 04:35
Ажары — 20:35
Хүн дурту — 16:00

Садар өртээ хостуг 12+

ЭРТЕЖИ КИЖИ ЭЗЕРЛИГ АЪТКА ТАВАРЖЫР

Материалды 6-гы арындан номчуур.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол хүннүң-не хем кыдыын арыглап аштап турар Владимир Намчал-оолович Бадыгырга бодунуң сеткилинден үш дугуйлуг чадаг-тергени белекке берген.

Октаан боктан орулга

Долгандыр октап турар богувустуң 90 хуузу чук савалар, саазыннар, арага болгаш суксун шилдери, хаптар (целлофан) болуп турар. Ону бүдүрерде эвээш эвес акша үнүп турары билдингир.

Өске чурттарда боктуң үнези алдын тывыжындан дора эвес, чүге дизе катап болбаазыраткаш, оон аңгы-аңгы ажыктыг бараанарны чиик өртек-биле бүдүрүп ап болур арга бар. Кызылды долгандыр чыдар бокту кижи бүрүзү шүгүмчүлээн чоруур. Хоорайның богун дыка аар өртек-биле үндүр дажып турар албан чери база тывылган. Ай санында олар 20 миллион хире акшаны бок өртээ дээш чондан чыып ап турар.

Бокту мындыг хөй акша-биле үндүр октаарының орнунга, Кызыл хоорайның чурттакчызы Аюши Монгуш чук, шил, саазын кылдыр аңгылааш, катап болбаазырадыр ажылды эгелээн. Спутник микрорайоннуң кыдыында Эрзин кудумчузунда дугаары 35 гаражты хөлезилеп алгаш, бодунуң акшазы-биле септээш, бокту катап ажыглалга киирер дээш, кызып турар.

— Чоокта чаа шилдерни, чук саваларны, картон саазыннарны хүлээп эгелей бердивис. Бо үеде картон хүлээп ап турар бис, улуг садыглар ээлери колдуунда халас дужаар, мында хөй орулга чок. Күстен бээр өртээн тургузуптар бис. Картон саазыннар хүлээп алыры-биле ийи контора-биле ажылдадывыс, керээ чарып алгаш, албан черлери дужаарга, ол саазыннарны албан-биле доораар апаар. Саазын доораар херекселди садып алган бис, ам чүгле эптээр. Найысылалдың кудумчуларында контейнерлерни тургузуп каан, ынаар чук саваны аңгы октаар, а ону боттарывыс халас үндүрүп тур бис. Бо талазы-биле Кызылдың мэриязы дузалажып эгелээн, эрткен неделяда 24 шаараш сеткаларны садып берген, ам 60-ны база бээр болган, боттарывыс чүдүрүп алыр-дыр бис. Ону шуптузун найысылалдың аңгы-аңгы булуңнарында салган. Макулатура дугайында чугаалаксаарым болза, өөредилге чылы доосту бээрге, чайын школачыларның кыдыраштары дыка хөй чыглы берген боор, ону хүлээп алыры-биле акция эрттирер деп планнап турган бис. Бодум ийи школачы уругларымның кыдыраштары безин дыка хөй боор чорду. Ам бо аарыг хамчык дээш, арай болдунмайн барды, акцияны черле эрттирер бис, школачылар кыдыраштарын дужаагаш, каш-даа болза акшаны ажылдап алыр кылдыр азы аъш-чем-даа садып алыр кылдыр.

Колдуу улуг улус бок октавас, солуннар, номнар, саазыннарны долдур чыып алган боор, ону база хүлээп ап, боттарывыс чеде бергеш, чүдүрүп ап болур бис. Мында шупту кады төрээннер оолдары ажылдап турар бис, күш четпейн тур бис, чарлал берип каарга, кым-даа долгавастыр, ол хирезинде ажыл чок дээрлер, бээр чалаарга херекке албайн турар.

YouTube

Аарыг чавырлып эгелээн, ынчалза-даа чурумну сагыыр

Тыва Республикада Күрүнеиң кол санитар эмчизи Людмила Салчак журналистерге июль 30-ден эгелеп Тываның девискээринге онза чурумдан үнериниң ийиги чадазын эгелээриниң дугайында саналды Чазак Даргазы Шолбан Кара-оолдуң адынче кииргенин чугаалаан.

Чурумну суларадырының ийиги чадазынче шилчиир дугайында саналды киирерингге барымдааны, эпидемиологтуг байдалдың чоорту экижип, аарыгның чавырлып эгелээнин барымдаалааш, тургускан. Ынчалдыр аарыгның халдаарының коэффициентизи республикада июнь 23-тен эгелеп чогуур деңнелден бедивейн турар, эмнелгелерде халдавырлыг аарыглар эмнээр оруннарның 50 хуузу хостуг болгаш лабораторлуг шинчилгелерниң хемчээли 100 муң кижиге онааштыр 110,6 чедип турар.

Ийиги чадада 800 кв. метрге чедир шөлдүг садыг черлери, диш эмнээр кабинеттер, баш дүгүн таарар болгаш косметология салоннары, библиотекалар, музейлер ажылын эгелеп болур. Ажылын дагын эгелей берген черлерге аарыгның катап өөскүүрүн болдурбазының хемчеглерин ыяап-ла чорудары чугула. Ынчалдыр бир дугаарында хөй кижи чыылбазын магадылаар – дөрт квадрат метрге бир кижи турар болгаш кирер эжии дорт кудумчудан болур ужурлуг. Санитайзерлерни (хол дезинфекциялаар) тургускан, келген улустуң болгаш ажылдакчыларның холун чуур черлерни таарыштырган турар болгаш агаар арыглаар кижиге хора чок аппараттарны тургускан турар. Ол ышкаш ажылын катап эгелеп турар черлерни доктаамал агаарладып турары чугула.

Ажык черлерге садыглаар шөлдерни ажыдып болур. Ажык стадионнарның долганыы 10 хуудан ашпайн турда, спортчу маргылдааларны эрттирип болур.

Онза айтыышкынга чедир ажыдып болбас черлерге күшкультура комплекстери, фитнес-клубтар, бассейннер, СПА болгаш массаж кылыр салоннар, сауналар, аттракционнар болгаш хүрээлер хамааржыр. Аалчылар бажыңнарын, хостелдерни, турбазаларны, пансионаттарны, өөредилге черлерин, хөйниитиниң чемненир черлерин база ам дээреде ажыдып болбас. Хөй кижилер киржилгелиг хемчеглерни чорудары база хоруглуг.

Людмила Салчак ажылчын коллективтерниң удуртукчуларының санитарлыг болгаш эпидемиологтуг айыыл чок чорукту ажылчын олуттарга тургузарынга хамаарыштыр харыысалгазының дугайында сагындырган. 65 хардан өрү назылыг болгаш тыныш органнарының, чүрек хан-дамыр системазының, чигир аарыы дээн чижектиг хоочураан аарыының талазы-биле эмчи даңзызында турар кижилерге, оон аңгыда иштиг улуска бажыңнарындан ажылдаарының таарымчалыг байдалын тургузар. Ажылдаар черлерни доктаамал чуур, аштаар, эртенниң-не ажылдакчыларның зъдиниң изиин хынаар, дезинфекцияны доктаамал чорудар. Антисептиктерниң, арыг-шеверни доктаамал тударынга эргежок чугула чүүлдерниң, маскалар болгаш перчаткаларның курлавырын хандырар.

Экономика яамызының болгаш адырлар аайы-биле яамыларның талазындан биче бүдүрүлгелерде чогуур негелделер күүсеттинип турарын доктаамал хыналдага тударын Людмила Кимовна чугулалап демдеглээн.

Аарыг чавырлып турар үеде ,өске кижилерден ийи-үш базым ырак турарын утпазы, чугула. Камгалал маскаларны автобустарга, хөй-ниити черлеринге, ажылчын олуттарга болгаш бажыңдан үнер санында кедер.

Чоннуң айыыл чок чоруун камгалаарынче угланган хоойлуну хажытканы дээш, хыналда органнарының негелделерин күүсетпейн турары дээш, чоннуң кадыынга айыыл байдалын тургусканы дээш, хамаатыларга Россия Федерациязының Административтиг Кодекс езугаар 15-тен 40 муң рубль чедир, эрге-дужаалдыг кижилерге болгаш хуу сайгарлыкчыларга 50-ден 150 муң рубль чедир торгаал, азы ажыл черин 90 хонукка чедир хаары көрдүнген. Юридиктиг организацияларга торгаалдың хемчээли 200-тен 500 муң рубль чедер, азы хууда ажыл-агыйын 90 хонуктуң дургузунда хаар.

Эпидемиологтуг байдалы баксыраан таварылгада сулараашкын чурумун дораан соксадырын Людмила Салчак база сагындырган. Халдавырлыг аарыгның катап өөскүп болурунуң айыылы ам-даа улуг. Сула салдынып болбазы чугула.

Аарыгны өөскүтпес дизе, арыг-силигни шыңгыы сагыыр, өске кижилер чанынче чоокшулавас, маскаларны болгаш перчаткаларны доктаамал кедер, ажылчын олуттарга болгаш бажыңнарга дезинфекцияны доктаамал чорудар.

РФ-тиң хереглекчилерниң эрге-ажыын камгалаар федералдыг албанның ТР-де эргелелиниң парлалга албаны.

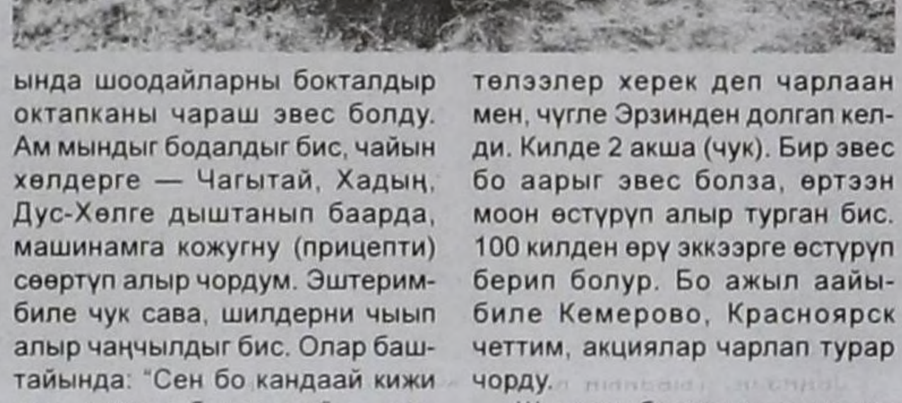
ОКТААН БОКТАН ОРУЛГА

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында). Хирлиг ажыл деп бодап турар, мында хир-чам чок, боттарыңна октаан богу-дур. Боктуң хөй кезии чук савалар, шилдер, хаптар болуп турар. Мону мынчаар чыггаш, дужаагаш, акша ажылдап ап болур арга бар-дыр. Анаа ажыл чок олурбайн, мынчаар ажылдаар болза деп бодаар мен. Каш-даа кижи бо ажылды кылыр болза, харын эки болур, бок эвээжээр кылдыр. Ажыы-биле чугаалаарга, бо ажылда "конкуренция чок". Бо дээрге анаа бок-тур, ону көвүдетпейн, харын-даа болбаазырадыр ужурлуг. Мында чоогувуста улуг бок бар, ол дагны дургаар бок хүннүң-не көвүдеп турар. Ол дагда октаан боктуң 90 хуузу чук савалар, саазыннар болгаш шилдер чорду. Ынчангаш бокту эвээжедир ужурлуг.

Бокту даштыкы чурттарда болбаазырадып турар, а соңгаар хоорайларда аңгы чыыр апарган. Бис бажыңывыста бокту аңгы чыып тур бис, чугаалашкаш, мынчаар чаңчыгар-дыр дээш.

Мында чыып алган бокту Абакан чедирип тур мен. Иркутск хоорайда бир улуг фирма-биле дугуржуп алгаш, ынаар дужаап турар бис. Сибирь округтан 6 кижи каттыжып алгаш, чаңгыс черге Красноярскиге чедирер бис, мээң чүүгүмнү Абаканда эжим бодунуң чүүгү-биле кады машиназынга чүдүрүп алгаш, Красноярскиге чедирип бээр. Барнаул, Кемероводан бо-ла ажылды кылып турар улус шупту поездиге бир вагоннуң өртээн төлээш, Иркутскиже чортуптарывыска, ында дугуржуп алган фирма биске акшаны шилчидип бээр. Чаңгыс кижиге мону ырак хоорайже чедирер дээрге өртекхөлезини хөй боор, орулга-даа кирбес. Ынчангаш шупту мынчаар дугуржуп алганывыс бо.

Оон ыңай мындыг болуушкунну чугаалап көрейн, эрткен чылын эштерим-биле дыка чараш аржаанга дыштанып барган бис, болза-даа онза оран чорду, бир эжим дроннуг, ооң-биле

ында шоодайларны бокталдыр октапканы чараш эвес болду. Ам мындыг бодалдыг бис, чайын хөлдерге — Чагытай, Хадың, Дус-Хөлге дыштанып баарда, машинамга кожугну (прицепти) сөөртүп алыр чордум. Эштеримбиле чук сава, шилдерни чыып алыр чаңчылдыг бис. Олар баштайында: "Сен бо кандаай кижи сен, хирлиг бок чыыр" — деп турганнар, ооң соонда боттары дузалажып эгелээн, ам шуут өөренип калган, мээң ажылымны деткип, үнелеп турлар.

Мен бодум иштики херектер адырының халажылгада ажылдакчызы-дыр мен. Амгы үеде хүндүлүг дыштанылгаже үнгеш, бодумнуң хууда ажылымны кылып турарым бо. Бо дээрге ажылдың бир дугаар чадазыдыр, чук саваны, саазыннарны бөле шарыыр (пресстээр), оон чүдүргеш, соңгаар дужаар. Ам дараазында сорулгавыс болза,

тырттырып турган. Мээң кайгаан чүвем, ында дыка улуг даг бар, ооң артында чылдар иштинде чыглып калган бок дыка хөй, ол бокту арыглаары берге айтырыг чорду. Мында эштерим-биле ол бокту канчап аштап арыглаптарыл деп, чугаалажып тур бис. Ооң соонда кижи боданы бээр чорду, каяа-даа чорааш, бокту октавайн, чыып чорааны дээре, бодувустуң чуртувусту мынчаар арыглап, камнап чорза эки. Чоокта чаа Көк-Тей чорааш, чук саваларны маңаа болбаазырадыр, оон тротуарлар, тудуг материалы кылыр. Оон спорт шөлдери кылыр планнар бар, херекселдерни бодум чээлибиле садып алдым. Неделяда 10 тонна картон чыыр, оон 50 тонна чедерге, чүдүргеш, чорудар. Гаруданың чырган саазыннарын боттары эккеп дүжүрүп турар. Ооң мурнунда улуг бокче октап турганнар.

Кожууннардан сонуургап айтырып турарлар, аңаа ажылдаар төлээлер херек деп чарлаан мен, чүгле Эрзинден долгап келди. Килде 2 акша (чук). Бир эвес бо аарыг эвес болза, өртээн моон өстүрүп алыр турган бис. 100 килден өрү эккээрге өстүрүп берип болур. Бо ажыл аайыбиле Кемерово, Красноярск четтим, акциялар чарлап турар чорду.

Шуптузун боттарывыс үндүрүп турар бис. Улуг улус база долгаар, чук саваларны алыңар, чыып калдывыс дээр. Садыгларлыг улус саазыннарны чыггаш дужаар болза эки. Улус бок аңгылаарындан чалгаараар-дыр. Садыгларда бараан хөйү-биле кээп турар, картоннар шуут эңдере боор, бистиңбиле дугуржуп алырга ажырбас, баргаш, чүдүрүп алыр бис.

"Аян" фирмазының шилдерин хүлээп алыр бис, амдыызында сезен копеекке алыр, оон чоорту өстүрер. Чугаамны доозуп тура, чук саваларны, шилдерни, саазыннарны черле октавайн, биске дужаап болур силер. Ылаңгыя, улуг садыглар ээлери, албан черлери картон саазыннарны бо бүдүрүлгеже дужаарын сүмелеп тур мен – деп, Аюши Галсанович чугаалады.

Колдуу картон, чук савалар, шоодайларны, шилдерни дужаап болур. Чижээ, чук саваларны (колаларны) өң аайы-биле аңгылаар, хүрең, ногаан, ак дээш. Тротуар плитказы кылыр планныг, дериг-херекселин эптеп, тургузуп алгаш, ажылды эгелээр деп турар.

РЕДАКЦИЯДАН:Ооң эгелээн ажылын деткимче кылдыр ТР-ниң өөредилге болгаш спорт яамылары макулатура чыыр ажылга акциялар эрттиреринге дузалажырын чугаалаан.

Чүгле Кызылдың чурттакчыларынга эвес, республиканың чонун Аюши Монгуштуң эгелээн ажылын деткип, чуртувусту бокталдырбайн, болдунар шаа-биле чук саваны, шилдерни, саазыннарны Кызылда Эрзин кудумчузу 35-ке эккеп, ылаңгыя садыг-саарылга черлери, организациялар аңгылап чыггаш, дужаарын диледивис.

Бистиң корр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында

Идепкейлиг хөй-ниитичи болгаш ачы-буянныг ажыл-чорудулгазы дээш, Ким Чолдак-оолович Оюнну – «Меңги-Хая» садыг бажыңының директорун шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш. КАРА-ООЛ.

№167, Кызыл хоорай,
2020 чылдың июль 23

Тыва Республиканың Баштыңының хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында

Үре-түңнелдиг кады ажылдажылгазы болгаш Тыва Республиканың девискээринге COVID-19 чаа коронавирустуг халдавырлыг аарыг-биле демисежиринге чедирген ачы-дузазы дээш,

Марина Рашитовна Басырованы – 90-гы танк дивизиязының 26-гы аңгы эмчи батальонунуң кол эмчи сестразын, улуг сержантыны;

Роберт Равилович Бикбаевти – Россия Федерациязының Камгалал яамызының Юрга хоорайда ФГКУ «425-ки Шериг госпиталының» №4-кү филиалының (3 оруннуг реанимация болгаш интенсивтиг терапия палаталарының) анестезиология-реанимация салбырының даргазын, эмчи албанының майорун;

Евгений Юрьевич Бунаковту – Россия Федерациязының Камгалал яамызының Елань хоорайда ФГКУ «354-кү Шериг клиника госпиталының» №2-ги филиалының (5 оруннуг интенсивтиг терапия палаталарының) анестезиология-реанимация салбырының улуг ординаторун, эмчи албанының майорун;

Елена Павловна Вахитованы – 90-гы танк дивизиязының 26-гы аңгы эмчи батальонунуң хүлээр-аңгылаар взводунуң приемнуг салбырының лаборантызын, ефрейторну;

Тимур Малаваевич Гаиповту - Россия Федерациязының Камгалал яамызының Пермь хоорайда ФГКУ «354-кү Шериг клиника госпиталының» филиалының терапия салбырының ординаторун, эмчи албанының капитанын;

Абай Амангалеевич Мурзагалеевти - 90-гы танк дивизиязының 400-кү самоходтуг артиллерийжи полктуң эмчи албанының даргазын, эмчи албанының майорун;

Евгений Владимирович Пузиенкону – 90-гы танк дивизиязының 6-гы танк полугунуң эмчи ротазының командирин, эмчи албанының капитанын;

Александр Иванович Пинчукту - 90-гы танк дивизиязының 6-гы танк полугунуң эмчи ротазының медиктиг хандырылга салбырының даргазын, эмчи албанының капитанын;

Никита Вадимович Травниковту - 90-гы танк дивизиязының 239-ку танк полугунуң эмчи ротазының госпиталь взводунуң эмчизин, эмчи албанының лейтенантызын;

Дмитрий Александрович Щукинни – Челябинск областың Чебаркуль хоорайда Төп шериг округунуң 90-гы танк дивизиязының 26-гы аңгы эмчи батальонунуң командирин, Хөй функциялыг госпитальдың даргазын, эмчи албанының подполковнигин шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш. КАРА-ООЛ.

№173, Кызыл хоорай,
2020 чылдың июль 27.

Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» медалы-биле С.Б.Кууларны шаңнаарының дугайында

Өзүп олурар салгалды кижизидеринге болгаш өөредиринге үлүг-хуузу, хөй чылдар иштинде ак сеткилдиг күш-ажылы дээш, Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» медалы-биле Светлана Бопууевна Кууларны – муниципалдыг бюджеттиг ниити өөредилге албан чери «Барыын-Хемчик кожуунның Доң-Терезин суурунуң Ортумак ниити өөредилгелиг школазының» эге класстар башкызын шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш. КАРА-ООЛ.

№175, Кызыл хоорай,
2020 чылдың июль 27

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында

COVID-19 чаа коронавирустуг халдавырлыг аарыг-биле демисежиринге киирген үлүг-хуузу дээш,

Аина Дудаан-ооловна Иргитти – Тыва Республиканың күрүне бюджеттиг кадык камгалал албан чери «Сүт-Хөл кожуунның төп эмнелгезининиң» хирургия салбырының пост эмчи сестразын;

Светлана Марат-ооловна Сарыгларны – Тыва Республиканың күрүне бюджеттиг кадык камгалал албан чери «Стоматология поликлиниказының» эмнэшкин-профилактика салбырының сестра-хозяйказын;

Хөй чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш,

Ольга Григорьевна Моломдайны – «Тардан Голд» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелдиң кол бухгалтериниң оралакчызын;

Белекмаа Владимировна Мунгени – Күрүне бюджеттиг албан чери «Тыва Республиканың Күрүне архивиниң» директорун;

Чочагай Оскал-ооловна Ооржакты – Тыва Республиканың күрүне бюджеттиг албан чери «Тыванның эртем төвүнүң» эртем секретарын шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш. КАРА-ООЛ.

№176, Кызыл хоорай,
2020 чылдың июль 27

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

№115/ 608-7, 2020 чылдың июль 24, Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизининиң) үшкү чыыжының чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының талазы-биле депутаттарынга «РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОММУНИСТИГ ПАРТИЯЗЫ» политиктиг партияның ТЫВАНЫҢ РЕСПУБЛИКА САЛБЫРЫНДАН депшиткен кандидаттарының даңзызының дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизининиң) үшкү чыыжының Оң талакы эриктиң №1 чаңгыс мандаттыг соңгулда округунуң депутаттарның немелде соңгулдаларынга Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизининиң) үшкү чыыжының чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының талазы-биле депутаттарынга «Россия Федерациязының коммунистиг партиязы» политиктиг партияның Тыванның республика салбырындан депшиткен кандидаттарының даңзызын шынзыдары-биле киирген документилерин сайгарып көргеш, «Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизининиң) депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 33, 35-ки үүлдеринге дүүштүр, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизининиң) үшкү чыыжының чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының талазы-биле депутаттарынга «Россия Федерациязының коммунистиг партиязы» Политиктиг партияның Тыванның республика салбырындан депшиткен 1 кижи санныг кандидаттарының даңзызын (коштунган даңзыны) шынзыдар.

2.Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизининиң) үшкү чыыжының чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының талазы-биле депутаттарынга «Россия Федерациязының коммунистиг партиязы» политиктиг партияның Тыванның республика салбырындан депшиткен кандидаттарының шынзыттынган даңзызының хоолгазын политиктиг партияның регионалдыг салбырының бүрүн эргелиг төлээлекчизинге тыпсыр.

3.Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизининиң) үшкү чыыжының чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының талазы-биле депутаттарынга «Россия Федерациязының коммунистиг партиязы» политиктиг партияның Тыванның республика салбырындан депшиткен кандидаттарының шынзыттынган даңзызының хоолгазын Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязынче чорудар.

4. Ук доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы Э.Л. ДЕЖИТМАА.
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Т.Г. ОЮН.

Капсырылга №2
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2020 чылдың июль 24-тен №115/608-7 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизининиң) үшкү чыыжының чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының талазы-биле депутаттарынга «РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОММУНИСТИГ ПАРТИЯЗЫ» Политиктиг партияның ТЫВАНЫҢ РЕСПУБЛИКА САЛБЫРЫНДАН депшиткен кандидаттарының дугайында МЕДЭЭ

Оң талакы эриктиң чаңгыс мандаттыг №1 соңгулда округу

Спирин Владимир Васильевич – Тыва Республиканың Кызыл хоорайга 1960 чылда төрүттүнген, чурттап турар черииң адрези: Тыва Республика, Кызыл хоорай, дээди эртемниг, «Амгы үениң гуманитарлыг институду» күрүнеиң эвес өөредилге албан черин 2001 чылда дооскан, пенсионер, «Россия Федерациязының коммунистиг партиязы» политиктиг партияның кежигүнү.

№116/ 617, 2020 чылдың июль 27, Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизининиң) үшкү чыыжының чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының талазы-биле депутаттарынга Бүгү-российжи «ЧАҢГЫС ДЕМНИГ РОССИЯ» политиктиг партияның Тыванның регионалдыг салбырындан депшиткен кандидаттарының даңзызының дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизининиң) үшкү чыыжының Оң талакы эриктиң №1 чаңгыс мандаттыг соңгулда округунуң талазы-биле депутаттарның немелде соңгулдаларынга Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизининиң) үшкү чыыжының чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының талазы-биле депутаттарынга Бүгү-Россиижи «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Тыванның регионалдыг салбырындан депшиткен кандидаттарының даңзызын шынзыдары-биле киирген документилерин сайгарып көргеш, «Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизининиң) депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 33, 35-ки үүлдеринге дүүштүр, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизининиң) үшкү чыыжының чаңгыс мандаттыг соңгулда округунуң талазы-биле депутаттарынга Бүгү-российжи «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Тыванның регионалдыг салбырындан депшиткен 1 кижи санныг кандидаттарының даңзызын (коштунган даңзыны) шынзыдар.

2.Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизининиң) үшкү чыыжының чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының талазы-биле депутаттарынга Бүгү-российжи «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Тыванның регионалдыг салбырындан депшиткен кандидаттарының шынзыттынган даңзызының хоолгазын политиктиг

партияның регионалдыг салбырының бүрүн эргелиг төлөэлекчизинге тыпсыр.

3.Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) үшкү чыыжының чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының талазы-биле депутаттарынга Бүгү-российжи «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Тываның регионалдыг салбырындан депшиткен кандидаттарының шынзыттынган даңзызының хоолгазын Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязынче чорудар.

4. Ук доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы Э.Л. ДЕЖИТМАА.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Т.Г. ОЮН.

Капсырылга №1
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2020 чылдың июль 27-ден №116/617-7 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) үшкү чыыжының чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының талазы-биле депутаттарынга Бүгү-российжи «ЧАҢГЫС ДЕМНИГ РОССИЯ» политиктиг партияның Тываның регионалдыг салбырындан депшиткен кандидаттарының дугайында МЕДЭЭ

Оң талакы эриктиң чаңгыс мандаттыг №1 соңгулда округу

Оюн Станислав Александрович – Тыва Республиканың Кызыл хоорайга 1989 чылда төрүттүнген, чурттап турар черииң адрези – Тыва Республика, Кызыл хоорай, дээди эртемниг, Дээди профессионал эртемниң «Ыраккы-чөөн чүктүң федералдыг университеди» Федералдыг күрүнеиниң автономнуг өөредилге албан черин 2011 чылда дооскан, Тыва Республиканың «Кызыл кожуун» муниципалдыг район чагыргазы, Бүгү-российжи «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның кежигүнү.

№117/ 621, 2020 чылдың июль 29, Кызыл хоорай Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) үшкү чыыжының Оң талакы эркитиң №1 чаңгыс мандаттыг соңгулда округунуң талазы-биле депутаттарның немелде соңгулдаларынга соңгукчуларның бадылаашкынын хуусаа бетинде эрттиреринің дугайында

«2020 чылдың сентябрь 13-те чаңгыс аай бадылыышкын хүнүнде немелде бадылаашкынны организастаар хевирлерин ажыглавышаан, соңгулдаларны, референдумнарны эрттирип турда, соңгукчуларның, референдум киржикчилериниң хуусаа бетинде бадылаарының чурумнуң дугайында» Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының 2020 чылдың июль 24-те үнген №260/1916-7 доктаалынга дүүштүр, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) үшкү чыыжының Оң талакы эриктиң №1 чаңгыс мандаттыг соңгулда округунуң талазы-биле депутаттарының немелде соңгулдаларын хуусаа бетинде 2020 чылдың сентябрь 11, 12-де 8 шактан 20 шакка чедир эрттирер.

2. 1. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) үшкү чыыжының Оң талакы эриктиң №1 чаңгыс мандаттыг соңгулда округунуң талазы-биле депутаттарының немелде соңгулдаларынының хууса бетинде бадылаашкынын 2020 чылдың сентябрь 11, 12-де 8 шактан 20 шакка чедир соңгукчуларның бадылаар помещениезинге эрттирер.

3. Ук шиитпирни Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязынче чорудар.

4. Ук доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы Э.Л. ДЕЖИТМАА.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Т.Г. ОЮН.

№117/ 620, 2020 чылдың июль 29, Кызыл хоорай Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) үшкү чыыжының чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының талазы-биле депутаттарынга Политиктиг партия ЛДПР – Россияның Либерал-демократтыг партиязының Тываның регионалдыг салбырындан депшиткен кандидаттарының даңзызының дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) үшкү чыыжының Оң талакы эриктиң №1 чаңгыс мандаттыг соңгулда округунуң талазы-биле депутаттарның немелде соңгулдаларынга Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) үшкү чыыжының чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының талазы-биле депутаттарынга Политиктиг партия ЛДПР - Россияның Либерал-демократтыг партиязының Тываның регионалдыг салбырындан депшиткен кандидаттарының даңзызын шынзыдары-биле киирген документилерин сайгарып көргеш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы дараазында чүүлдү тодараткан.

2020 чылдың июль 29-та — Политиктиг партия ЛДПР - Россияның Либерал-демократтыг партиязының Тываның регионалдыг салбыры «Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 33-кү чүүлүнге дүүштүр, кандидаттарының даңзызын депшидер дугайында документилерни Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынга киирген.

«Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 33-кү чүүлү ёзугаар алырга, чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының талазы-биле кандитаттарны депшидерде, даңзыны тургузар.

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң болгаш референдумга киржир эргелериниң кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 35-ки чүүлүнде тодаратканы болза, чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының талазы-биле кандидаттарны депшиткен таварылгада документилерни бүрүн эргелиг төлээлекчизи соңгулда комиссиязынга эккеп көргүзер. Политиктиг партия ЛДПР - Россияның Либерал-демократтыг партиязының Тываның регионалдыг салбырының депшиткен даңзызында кирген кандидат Кенден О.В. документилерни соңгулда комиссиязынга эккеп көргүскени айыттынган дүрүмнү хажыдып турар.

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң болгаш референдумга киржир эргелериниң кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 35-ки чүүлүнге дүүштүр алырга, документилерни, ооң иштинде кандидаттарның даңзызын бүрүн эргелиг төлээлекчизи соңгулда комиссиязынга эккеп көргүзер.

Кандидаттың фамилиязын, адын, адазының адын, төрүттүнген черин, чурттап турар черииң адрезин, паспортунуң медээлерин, дугаарын болгаш (азы) округтуң адын кандидаттар даңзызынга айтып бижиир.

Соңгулда каттыжыышкыны Федералдыг хоойлунуң болгаш Тыва Республиканың хоойлузунуң доктааттынган нормаларын хажыдып, ужур-уткалыыбиле доктаадып каан негелделерге дүүшпес даңзыны киирген, ылавылаарга кижиниң бодун тодарадып бадыткаар документизиниң дугайында медээлери, төрүттүнген ай-хүнү, төрүттүнген черииң, чурттап турар черииң дугайында айтып биживээн болган.

«Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 29-ку чүүлүнде тодаратканы болза, кандидаттарны депшидип турар соңгулда каттыжыышкыны Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынга боттарының адының дугайында медээлерни көргүзер. Соңгулда каттыжыышкынының ады дээрге күрүне бүрүткелиниң дугайында документиде айтып каан ады болур дээрзин айыттынган чүүлдүң 4-кү кезээнде бижээн.

Көргүскен документилерде «Политиктиг партия ЛДПР - Россияның Либерал-демократтыг партиязы» деп долу адын бижээн. Ол-ла үеде коммерциялыг эвес организацияның күрүне бүрүткелиниң дугайында 2013 чылдың декабрь 20-ден №1712060014 херечилелин көргүскен, ында соңгулда каттыжыышкынының ады «Политиктиг партия ЛДПР - Россияның Либерал-демократтыг партиязының Тываның регионалдыг салбыры» дээн. Ынчангаш соңгулда каттыжыышкынының адының дугайында медээ база шынга дүүшпейн турар.

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң болгаш референдумга киржир эргелериниң кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 35-ки чүүлүнде доктаатканы болза, соңгулда каттыжыышкынының депшиткен кандидаттарының даңзызын соңгулда комиссиязы документилерни хүлээп алган хүнүнден эгелээш, үш хүн дургузунда шынзыдар ужурлуг. Кандидаттарның даңзызын шынзыдарындан ойталаарының чылдагааннары дээрге хоойлуда айыттынган документилерниң чогу, «Политиктиг партиялар дугайында» федералдыг хоойлуда көрдүнген кандидаттар даңзызын депшидериниң негелделерин сагывааны болур.

Айыттынганынга даянып, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң болгаш референдумга киржир эргелериниң кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 35-ки чүүлүнүң 14-кү пунктузун, «Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 35-ки чүүлүнүң 8-ки кезээн удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1.Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) үшкү чыыжының чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының талазы-биле депутаттарынга Политиктиг партия ЛДПР - Россияның Либерал-демократтыг партиязының Тываның регионалдыг салбырындан депшиткен кандидаттарының даңзызын шынзыдарындан ойталаар.

2. Политиктиг партияның салбырының бүрүн эргелиг төлээлекчизинге ук доктаалдың хоолгазын тыпсыр.

3. Ук доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы Э.Л. ДЕЖИТМАА.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Т.Г. ОЮН.

ЭРТЕМДЕННЕР ДУЗАЛААН

Россияда улус-чоннарның саны кажыл? Каш янзы дылдар барыл?

Бо айтырыгларның тодаргай харыызы 2021 чылдың апрельде чон санаашкынындан билдинер.

2010 чылдың чизези-биле Россияда 1 млн ажыг санныг чеди национал чон бар болган. Чоннуң 80,9 хуузу орус, 3, 9 хуузу татар, 1, 4 хуузу украин, 1, 2 хуузу башкир, 1,1 хуузу чуваш, 1,0 хуузу чечен, 0,9 хуузу армян деп нациязын айыткан.

Енисей Сибириниң девискээринде биче буурай үндезин чоннардан аңгыда, өске-даа нацияларның төлээлери бар. Чижээ, Тыва Республикада 84, Хакас Республикада 107, Красноярск крайда 107 аңгы омак-сөөк чоннар эп-найыралдыг чурттап чоруур. Тывада грек, вьетнам, япон улус база бар, күрүне дылы – орус дылды билирин база чугаалаан.

Оон бээр он чыл эрткенде кандыг өскерлиишкиннер болганын Чизе-2021 түңнелдери көргүзе бээр. Россияның статистика албаны чизениң айтырыгларын тургузарда, этнографтар болгаш лингвистер-биле кады сүмелешкен.

«Этнолингвистиктиг айтырыгларны тургузуп, ооң түңнелдери-биле улаштыр канчаар ажылдаарынга хамаарыштыр Россияның эртемнер академиязының Н.Н. Миклухо-Маклай аттыг этнология болгаш антропология институдунуң ажылдакчылары кол сүмелерни берген. Электроннуг чизениң айтырыглыг арыннарын чизечи чокка, кижи бүрүзү боду долдуруп, нациязын боду киир бижип болур. Чеже аңгы омак-сөөк чоннар бары чизеден билдинер. Бистиң чуртувуста амыдырап-чурттап чоруур чоннарның этнокультуразын сайзырадыр сорулгаларны шиитпирлээринге эрге-чагырга органнарын углап-баштаар чүүл ол болур» -деп, Россияның Хөй-ниити палатазының Националдар аразында тааржылгазының болгаш шажын-чүдүлгелер аразында хамаарылгаларының талазы-биле комиссияның даргазы, Россияның политологтар ниитилелиниң күүсекчи комитединиң кежигүнү, Этнология болгаш антропология институдунуң кол эртем ажылдакчызы Владимир Зорин, тайылбырлаан.

Чон чизези келир чылдың апрель айда болур. Россияның чурттакчылары Күрүне хандырылгаларының (Гоуслуги) порталынга электроннуг чизе арыннарын долдуруп болур кылдыр чаа арганы тургускан.

Красноярск край, Тыва, Хакас Республикаларда күрүнеиниң статистика эргелелиниң парлалга албаны.

УС-ДАРГАН ЭР ЧУРТУН КААСТААР, УРАН КЫС ААЛЫН КААСТААР

Хову-Аксы суурда үлегерлиг өг-бүле Байлаң-оол Донгакович, Аңгыр Окаевна Дактарның бажыңының девискээрин чечек-чимис бүргей апкан, кайы ырактан көөрге, суурну улам-на аян-шинчи киир каастап турар.

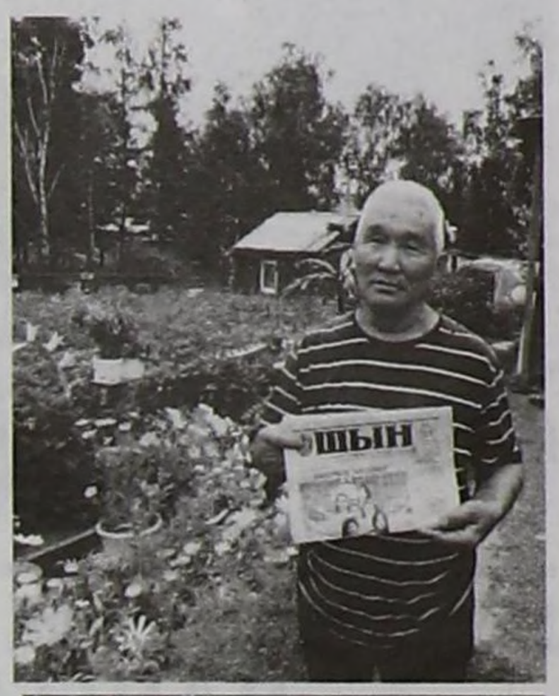
— Мээң өөм ишти черле огород, сад ажылынга дыка ынак, хол куруг анаа олуруп шыдавас кижи. Час дүжерге-ле, оолдарывыс, кенээттеривис, уйнуктарывыс-биле чечек-чимисти, ногааны тарып алыр чаңчылдыг бис. Бис кады чурттааш, 50 чыл ажып тур бис, эрткен чылын алдын кудавысты төрел-чонувус-биле байырладывыс-даа. Мен бүгү назынымда тудугга ажылдап чораан мен, бо Хову-Аксының бажыңнарында мээң холум дегбээн оран-сава-даа чок. Ам 75 харлыг мен, күш-ажылым тудуг адырынга эрткен, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада болгаш, огород, сад ажылындан-на туттунуп чор бис. Дөрт оолдуг бис, олар ам аңгы өг-бүлелиглер. Болар биске үргүлчү дузалажып турарлар, авазынга кенээттери огородун тарыжып бээр. Оолдарывыс база шевер улус, каңнакчы-даа кижи бар, огородта шеверлээр ажылдарны олар кылып турарлар. Чаңгыс-даа чук сава октавас бис, ону чараштыр кескеш, чечектер аразынга азып каар.

Хостуг үемде шыдыраалаар кижи мен, ам-даа ойнап чоруур мен. Республика-даа, кожуун-даа чергелиг маргылдааларга каш удаа киржип, шаңнадып мактадып-даа турдум. Кызыл хоорайда хоочун эжим Алдын-оол Ондар-биле шыдыраалап келген мен. Оон ыңай "Шын" солунну 40 ажыг чыл номчуп чор мен. Солунну шуут четтикпейн манаар-дыр мен, ылаңгыя чогаалдар болгаш "Аяк шайны аартап ора..." деп арыннарны сонуургап, номчуур чордум.

Бо өг-бүлениң ажылгыр, кежээзи чурттап олурар бажыңының даштынданна илдең, базар чер чок кылдыр розалар, ромашкалар, пионнар, бархатцылар дээш кандыг-даа чараш чечектер бар. Оон ыңай кызыл-кат, инек-караа, малина, вишня, ранеткадан тура тарып алган, ам шуут быжа берген чорду. Бажыңының даштында өзүп турар кат-чимизин чыып алгаш, вареньелеп алырлар. А бажыңының иштинче кире бээрге, арыгсилиг, сайзанак-биле дөмей, шуут кайгамчык чорду. Кандыг кончуг ажылгыр, шевергин улус боор деп үнелеп көөр. Өгнүң кыс ээзиниң бажыңының иштин дендии-ле дерип, каастап алганы онза.

"Ус-дарган эр чуртун каастаар, уран кыс аалын каастаар" деп чон чиге-ле сөглээн. Дактарның өг-бүлези езулуг-ла аалдың эр ээзи суурун тудуп тургускан, а кыс ээзи аалының ишти-даштында ажылын кылып чорууру бо. Күзүн чараш чечектерни школачылар, башкылар чарашсынгаш, садып алырлар, шынап-ла, моон эскерерге, огород, сад, бажыңбалгат ажылынга онза-ла бердинген тура-соруктуг өг-бүле чорду.

"АЛДЫН" ОРАН-ТАҢДЫВЫС...

репортаж

Тайга эдээнде чыдар Уургайлыг (Арголик) чүстер аарыынга, чартыктаан улуска кончуг эки аржаан болуп турар. Бай-Хаак суурдан ырак эвесте, орук-чирии база чүгээр боорга, чылдың-на аржааннап алыр дээн чон хөйү-биле барып турарлар.

Үш чыл бурунгаар бо аржаанның девискээринде ТР-ниң Күш-ажыл яамызының болгаш "Деткимче" төвүнүң шугуму-биле пансионат база ажыттынган. Оон бээр бо хүннерге чедир ажылы шуудай берген. Чылдың дөрт эргилдезинде улуг-биче чонну хүлээп ап, дыштандырып келген. Бо удаада база-ла, чээрби ажыг кижини дыштандырып, эмнеп турлар. Аарыг хамчык үези болгаш, эмчи дүрүмүн езугаар санитарлыг байдалды шуптузун сагып турар, арыг-силигни шыңгыыраткан. Пансионаттың повары Элла Куулар үш чыл ажылдап турар:

— Мен бо пансионат ажыттынып кээрге-ле, ажылдап эгеледим. Бо хүннерде, аарыг үези болгаш, чаа ажыттывыс, дүрүмнү сагып, чээрби алды дыштаныкчы хүлээп алдывыс, дыштанып кээп, моон чанып турар улус база бар. Беш катап чемгерер, бир хонукта 1450 рубль, бичии бажыңнарда болгаш өглерде хөй эвес кижини чыттырган. Аарыг үезинде сагыыр дүрүмнү сагып, ажылдап тур бис. Өг-бүлези-биле дыштанып кээп турарлар база бар, а чамдыктары кадыының байдалы кызыгаарлыг уругларын чиигелде-биле аржааннадып база турарлар. Аъш-чем-биле хандырылгазы эки, "Деткимче" төвү шупту талазы-биле харыылап келген.

Дыштанып келген чон магадап чугаалап турдулар:

Бичии Байыр, Кызылдың чурттакчызы: "Мен уругларым-биле аржаанга кирип ап, мында алды хондувус. Бо бажыңнарның бирээзинде чурттап тур бис, ам чанар үевис чоокшулаан. Дыка онза дыштандывыс, пансионаттың хандырылгазы эки-дир, аъш-чеми, ажылдакчылары сагыш човангыр, аржаанга амырап кирип алдывыс. Келир чылын база маңаа улаштыр дыштаныр деп бодап тур мен. Кызылдан ырак эвесте тайга черде агып чыдар аржаан чонга дыка эки-дир".

Александра Хомушку, аржаанчы: "Бис чылдың-на маңаа аржааннап кээрдир бис. Өг-бүлевис-биле, уруг-дарыывыты эдертип алгаш, чай кээрге, аржааннап чоруп каар улус бис. Алдын Таңдының онза аржааны-дыр, дыка тааржыр мен. 20 чыл чедир кирип ап, дыштанып тур бис. Эрткен чылын Сенек аржаанынга чордувус, ооң мурнунда Тожуда Ногаан-Хөлге-даа чедип, кирдивис, дендии онза аржаан чорду, сөөк-даяк аарыынга. Черле Тываның аржааннары шупту эм шынарлыг болгаш, кончуг тааржыр боор чорду. Онза черде чурттап чоруур улус-тур бис".

Аржаанчыларның "Алдын оран-таңды..." деп онзалап чугаалааны кончуг шын. Чылдың-на бо аржаанның аалчылары — муң-муң дизе кандыг-даа частырыг турбас. Долгандыр ыяштар аразында майгыннарын типкен улуг-бичии дыштаныкчыларның хөйүн... Бичии оолдар ында бут бөмбүү ойнаан турлар, уругларга ойнаар шөлдү кылып кааны таарымчалыг болду. Чүгле, чүгле, октаан бок ол чараш тайганы "үреп" турары хомуданчыг. Дыштанып келген улус богун октавайн, хаптарга суп алгаш, чанарда дедир ап алгаш чоруй баар болза экидаа ышкаш. Кожууннуң удуртулгазының бо айтырыгны шыңгыырадыр үези келген боор. Аржаанчыларның чугаазындан алырга, бо дагны долгандыр шоргалар дыка хөй диштилер. Мен чүгле бетинде шоргада кирип турар дыштаныкчыларга ужураштым. Назыны улгады берген акый: "Өзен кырында бедикте шоргаже үнер чада кылып калбаан, кырган кижи ынаар үнүп шыдавас-тыр мен, аныяктар халчып үне бээр, магалыг чүве-ле-дир..."— деп, хомудалын чажырбады. Бо өзенни одурту аржаанның агып чыдар адырлары аңгы-аңгы, эр, херээжен улус кирер шоргалар база бар диди, улуг назылыг улус ында шоргаларга база кириксеп турар-ла хевирлиг, ынчангаш ынаар чада кылып каарын күзеп турарлар.

эри арыг-силиг, ойнаар шөлдерден тура таарыштыр кылган. Дыштаныр хүннерде аржааннап алыр дээн улус келгеш, бирийи хонгаш-даа чоруй баар, черле харын, таарымчалыг-ла чорду.

"Алдын" аржаанда республиканың ырак-чоок булуңнарындан келген чон дыка эки дыштанып, кирип алгаш чоруп турарлар.

Арынны Ася ТҮЛҮШ белеткээн.
Кызыл – Таңды – Кызыл.
Авторнуң тырттырган чуруктары.

А пансионаттың чурттаар бажыңнарыдаа, өглери-даа таарымчалыг чорду. Алды-даа, сес-даа кижи чурттап болур, амдыызында аарыг үези болгаш, эвээштеп чыттырып турар. Чүгле чайын эвес, кышкы үеде база ажылдаар, улусту хүлээп ап, дыштандырар, оон ыңай эмчизи база бар, аржаанга кирген улуска нугуушкун (массаж) кылыр өрээлин база аңгылап каан. Тудуглар немей кылдынып турар, девискэ-

ЧАДАГ -ТЕРГЕНИ БЕЛЕККЕ БЕРГЕН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол хүннүң-не хем кыдыын арыглап, аштап турар Владимир Намчал-оолович Бадыгырга бодунуң сеткилинден үш дугуйлуг чадаг тергени белекке берген.

— Бистиң аравыста боттарының уунда-ла ажыл-агыйын кылып чоруур улузувус хөй. Оларның бирээзи Владимир акый, хүннүң-не хем кыдыының девискээрин аштап, арыглап турар, езулуг-ла күш-ажылчы кижи-дир. Кызымак ажылын үнелеп көргеш, терге садып бээрин чугаалаан кижи мен. Чүгле быжыг кадыкшылды сеткилимден күзедим, акым! – деп, Чазак Даргазы чугаалаан.

Владимир Намчал-оолович Кызыл хоорайда "Чаагайжыдылга" бүдүрүлгезиниң ажылчыны. Ол хүннүң-не хем эриинде бокту арыглап турар, төрээн чери чараш, арыг-силиг турзун деп күзелдиг.

Бистиң корр.

Айдың Могуштуң тырттырган чуруктары.

50 чылынга уткуштур

ЧАШТАРНЫ НОМ ДЕЛЕГЕЙИНЧЕ ЧЕДИП ЧОРУУР

Республиканың К.И. Чуковский аттыг уругларның ном саңы 1970 чылдың август 1-де ажыттынган. Бо ном саңының ажыл-чорудулгазының дугайында кысказы-биле таныштырайн. Ук килдис садик назылыг болгаш эге класстарның өөреникчилерин, ада-иелерни болгаш сургуулдарны, уруглар садтарының башкыларын ном-биле хандырып турар.

Мугур 50 чыл дургузунда чаштарны ном делегейинче килдистиң ажылдакчылары «чедип чоруур». Номга ынак болуру болгаш хандыкшылы өг-бүледен эгелээр болгай. Ук килдисте идепкейлиг номчуттунуп турар өг-бүлелер эвээш эвес. Оларның аразында: Мылдыктар, Минчейлер, Ондарлар, Аракчааларның өг-бүлелерин хамаарыштырып болур.

Уруглар ном саңында 2 абонемент бар: 1-4 класстар (0-10 харга) килдизи болгаш 5-11 класстар килдизи.

0-10 хар уруглар килдизинде ийи библиотекарь ажылдап турар: килдистиң эргелекчизи Сырга Ондар биле библиотекары Салбакай Сагарановна Бады. А 5-11 класстар килдизинде, хоочун библиотекарь Ирина Ажгибицева база аныяк специалист Азиада Ооржак.

Килдистиң ажылдакчылары Сырга Ондар, Салбакай Бады үргүлчү солун хемчеглерни удаа-дараа эрттирип турарлар: мөөрейлер, литературлуг викториналар, экскурсиялар, акциялар, ыыткыр номчулгалар дээш. Садик назылыг чаштарга өңгүр, чараш кастал галыг номчугаштарны, «Бодуң номчу» деп улуг үжүктерлиг, слогтап парлаан номнарын килдисте дерип салган.

1-4 класстарга тывызыктарны, тоолдарны, чечен чугааларны болгаш янзыбүрү темаларга энциклопедияларны, словарьларны болгаш справочниктерни сүмелеп турар. Оон аңгыда уругларга солун журналдарны чагыдып турар: «Читайка», «Мурзилка», «Веселые картинки», «В мире животных», «Топ модель», «Играем с Барби», «Том и Джерри», «Маша и медведь», «Играем с мамой» дээш өске-даа.

Чараштыр каастап делгээн тематиктиг болгаш уруглар чогаалчыларынга турас кааткан ном делгелгелеринден бичии номчукчулар сонуургаан номнарын шилип алырлар.

Бо килдисте орук-шимчээшкининиң дүрүмнерин бичии номчукчуларга сагындырып турар кылдыр тускай стеллажты кылган. «Паровозикте» светофор дугайында кудумчуга бодун шын алдынарының болгаш орукту шын кежериниң дугайында номнарны салып дерээн. КАИ-ниң улуг инспектору Саяна Хуурак ужуражылгаларны эрттирип, уругларны орук дүрүмнерин хажытпайн сагыырын, сагындырыглыг хемчеглерни тайылбырлап берип турар.

Ук килдисте чүгле бичии номчукчулар эвес, а кижизидикчилер, эге класс башкылары, ада-иелер кээп турар.

1980 чылдардан бээр номчуп турар бистиң улуг өөнүүвүс, дугаары 36 уруглар садының хоочун кижизидикчи башкызы Надежда Спиридонованы, 1 "а" класстың А.А. Алдын-оолдуң адын эдилээн дугаары 2 школаның, «Библиопродленка» деп клубтуң башкызы Ольга Сарыгларны, дугаары 1 школаның башкызы Долаана Донгакты, Людмила Монгушту (ТЮЗ-туң башкызы (худ.рук.), дугаары 12 интернационалчы дайынчылар адын эдилээн школаның башкызы Азиата Ооржакты, кижизидикчи башкыларны: Ольга Якушеванын (№ 15 садиктиң эргелекчизи), Олеся Оюн, Шончалай Сарыг-Донгак (4 дугаар садиктиң эргелекчизи), Хеймер Сарыг-Донгак, Алдынай Хертек, Алдынай Кара-Сал, Сайлык Монгушту демдеглекседивис. Оон ыңай Кызыл хоорайда уруглар садтары.

Бо коллегалар уругларның номчулгага хандыкшылын, номга ынак болурун, номга сонуургалын оттурарынга улуг үлүг-хуузун киириштирип чоруурлар. База Россия, («Символы России», «Читаем детям о войне») республика чергелиг мөөрейлерге, төлевилелдерге идепкейлиг өөреникчилерин киириштирип, ном саңы-биле сырый холбаалыг, улуг сонуургалдыг бистиң-биле деңге ажылдап, ажы-төлдү ном делегейинче «чедип чоруур».

Янзы-бүрү акцияларга бичии номчукчулар киржип турарлар – «Бүгү делегейниң номну белекке бээр хүнү», «Библиодүн», «Уругларга дайын дугайында номчуулу». Бо чылын бир-ле дугаар «Библиодүн» болгаш «Уругларга дайын дугайында номчуулу» онлайн форматка болуп эрткен. Номчукчулар идепкейлиг киришкеннер. Улуг-Хем кожуунның Хайыракан суурунуң Сайзанак аттыг уруглар садыны (кижизидикчи башкызы Даваа А.А.) база Леонид Чадамба аттыг Тоора-Хем школазы (Чоодунай В.В. башкызы) идепкейлиин көргүскеннер.

Виртуалдыг ном делгелгези – интернет четкизинге тускай веб-технологиялар дузазы-биле чыып тургускан номнар, журналдар делгелгези. Бо хамчыктыг аарыг үезинде номчукчуларга эптиг болзун дээш, виртуалдыг ном делгелгелери неделя санында чаарттынып турар.

Оон аңгыда, бичии номчукчулар «Сылдысчыгаш» солунну улуг сонуургалбиле номчуурлар.

Бо библиотеканың ажыл-чорудулгазын, найыралдыг коллективин аныяк бурунгаар көрүштуг удуртукчу Сылдысмаа Борисовна Лопсан удуртуп турар, а Өнермаа Достай-ооловна Амырмит оралакчызы, хөй чылдар дургузунда үреттүннелдиг ажылдап чоруур.

Библиотеканың фондузунда 120 муң хире кезектиг номнар бар. Номнар чаарттынып турар. Чаа номнар килдизинде ийи специалист ажылдап турар: дуржулгалыг, хөй чылдар дургузунда ажылдаан редактор Эльвира Санчай, килдистиң эргелекчизи ажылынга бердинген Шончалай Тумендей.

Ойнаарактар театры. Ойнаарактар театры үр үеде ажылдап, уругларны хаара тудуп турар. Бо бөлгүмнүң киржикчилери янзы-бүрү тоолдарны номчааш, рольдарны үлешкеш, белеткенгеш, эштеринге, чаңгысклассчыларынга, ада-иелеринге көргүзүп турарлар. Бо бөлгүмнүң база бир ынак аалчызы – Тываның ойнаар-кыстар театрының аныяк артизи Орлан Лопсан. Уругларга мастер-класстарны көргүзүп, ойнаар-кыстар-биле канчаар ажылдаарын сүмелеп берип чоруур.

Библиотеканың деткикчилери янзыбүрү хемчеглер эрттиреринге дузалажып, кады ажылдап турарлар. Олар кымнарыл дээрге, уруглар садтары, школалар, Кызылдың уруглар бажыңы, аныяк көрүкчүлер театры база удуртукчузу Айлана Чадамба, «Сылдысчыгаш» солуннуң редакциязы, Тыва Үндезин культура төвү дээш өскелер-даа.

Номчукчуларның ынак булуңу «Наши руки не знают скуки». Ында уругларның хол-биле кылган ажылдары делгеттинген: саазындан, картондан, пластилинден кылган ажылдар. Уруглар чуруурунга дыка ынак болгай. Өг-бүле база орус дыл хүнүнге тураскааткан чуруктар делгелгезин кылган. («У нас в семье все дружат с книгой!», «Давайте, Пушкина читать!»). Уругларның чуруктары өнгүр, чараш, уткалыг болду.

Оон ангыда чогаадыкчы мөөрейлер үргүлчүлеп турар: «Энерелдиг чайлаам», «Наша семейная реликвия». Уруглар ажылдарын чорудуп болур. «Энерелдиг чайлаам» деп мөөрейни национал болгаш чурт-шинчилел килдизи организастап турар. Килдисте хоочун библиотекарь, ажылынга бердинген Раиса Санчай биле аныяк специалист Саяна Ооржак ажылдап турар.

Библиотеканың база бир солун килдизи: информастыг болгаш библиографтыг килдисте Долаана Чавынчак база Алена Шойнуу ажылдап турар. Бо килдисте словарьлар, энциклопедиялар болгаш справочниктер чыгдынган. Электроннуг библиотека (Литрес) таварыштыр уругларга номнарны чагыдып берип турар.

Библиотеканың кол сорулгазы – номчукчу бүрүзү хереглээн сөзүглелин, медээзин тып ап база сонуургаанын номчуур аргалыг болурунга эптиг байдалды тургузары болур. Библиотеканың эжиктери кезээде ажык, номчукчуларын манап турар.

Сырга ОНДАР,
Уругларның ном саңында килдис эргелекчизи.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың девискээринде аңныыр курлавырларындан 2020 чылдың август 1-ден эгелээш, 2021 чылдың август 1-ге чедир үеде аңнаарынга чөпшээрээн лимиттерниң дугайында

«Россия Федерациязының аңнаашкын дугайында база аңныыр курлавырларны кадагалаарының дугайында болгаш чамдык хоойлужудулга актыларынга өскерилгелер киирериниң дугайында» 2009 чылдың июль 24-те үнген №209-ФХ Федералдыг хоойлуга, «Аңныыр курлавырларындан аңнаарынга чөпшээрээн лимитти бадылаарының база аңаа өскерилгелерни болгаш ооң ужур-утказынга негелделерни киирериниң дугайында документини хүлээп алыр чурумну бадылаарының дугайында» Россия Федерациязының Бойдус курлавырларының болгаш экология яамызының 2010 чылдың июнь 29-та үнген №228 дужаалынга, «Тыва Республиканың девискээринге аңнаашкын дугайында болгаш аңныыр курлавырларны кадагалаарының дугайында» 2012 чылдың июль 9-та үнген №1488-ДХ-1 Тыва Республиканың Хоойлузунга, «Күрүнениң экология экспертизазының эксперт комиссиязының түңнелдерин бадылаарының дугайында» Тыва Республиканың Бойдус курлавырларының болгаш экология яамызының 2020 чылдың июнь 3-те үндүрген №332 дужаалынга дүүштүр, «2020-2021 чылдарның аңнаашкын сезонунда аңныыр курлавырларындан аңнаарынга чөпшээрээн лимиттерни дугуржурунуң дугайында» Россия Федерациязының Бойдус курлавырларының болгаш экология яамызының 2020 чылдың июль 6-да бижээн №07-29-29/16527 чагаазынга даянып үндезилээш, доктаадырым болза:

1. Тыва Республиканың девискээринде аңныыр курлавырларындан 2020 чылдың август 1-ден эгелээш, 2021 чылдың август 1-ге чедир үеде аңнаарынга чөпшээрээн коштунган лимиттерни бадылаар.

2. Ук Чарлыктың 1-9 капсырылгалары ёзугаар, Тыва Республиканың девискээринде турар аңныыр ажыглалдыг черлерниң аңныыр курлавырларындан 2020 чылдың август 1-ден эгелээш, 2021 чылдың август 1-ге чедир үеде аңнаарынга чөпшээрээн саннарны тодарадыр.

3. Ук Чарлыктың күүселдезинге хыналданы Тыва Республиканың Бойдус курлавырларының болгаш экология сайыдының оралакчызы А.О.Салчакка дагзыр.

4. Ук Чалыкты эрге-хоойлу медээлериниң албан ёзузунуң интернет-порталынга (www.pravo.gov.ru) «Интернет» информастыг-телекоммуникация четкизинде Тыва Республиканың албан ёзузунуң сайтызынга салыр, «Тувинская правда» биле «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай
2020 чыл июль 27
№170

Тыва Республиканың Баштыңының
2020 чылдың июль 27-де үнген № 170 Чарлыы-биле бадылаан.

Тыва Республиканың девискээринге аңныыр курлавырының тывыжының 2020 чылдың август 1-ден 2021 чылдың август 1-ге чедир үеде лимиттери

№	Аңныыр курлавырларының хевирлери	Амытаннарның саны	Тывыштың лимиди, ооң иштинде					
			1 хардан өрү		Бир хар чедир		бүгү лимиди	
			амытаннар	лимиттен %	амытан	лимиттен %	амытаннар	санындан %
1	Буур		97	84	18	16	115	3,1
2	Сыын (мыйгак)		474	100	-	-	474	3,7
3	Элик-хүлбүс		1290	100	-	-	1290	3,7
4	Тооргу		623	100	-	-	623	3,7
5	Те-чуңма		193	100	-	-	193	2,7
6	Киш		7718	100	-	-	7718	34
7	Дырбактыг		7	100	-	-	7	1,2
8	Адыг	3831	214	100	-	-	214	5,5
9	Морзук	5010	276	100	-	-	276	5,5

Капсырылга №1
Тыва Республиканың Баштыңының
2020 чылдың июль 27-де үнген № 170 Чарлыы-биле бадылаан.

Тыва Республикага 2020 чылдың август 1-ден 2021 чылдың август 1-ге чедир үеде буур тывыжының квотазы

№ пп	Тыва Республиканың кожууннарында аңныыр ажыглалынга шыйдынган черлерниң аттары	Аң-мең хевириниң чурттаан черииң шөлү муң. га	Аңныыр курлавырында аң-мең хевириниң саны, амытан	1000 га черде чеже амытан барының сан көргүзүкчүзү	Тывыштың квотазы				
					Амытан	Ооң иштинде			
						1 хардан өрү назылыг амытан			1 хар хире назылыг амытан
						Мыйыстары сөөктелбээн эр амытан	Эдержир үезинде эр амытаннар	Эр-кызын барымдаалавайн аңгылааны	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Бай-Тайга	391,8	80	0,20	2	0	0	2	0
2	Барыын-Хемчик	505,5	11	0,02	0	0	0	0	0
3	Мөңгүн-Тайга	299,0	0	0,00	0	0	0	0	0
4	Өвүр	318,8	0	0,00	0	0	0	0	0
5	Чөөн-Хемчик	588,4	38	0,06	1	0	0	1	0
6	Сүт-Хөл	470,2	119	0,25	3	0	0	3	0
7	Чаа-Хөл	253,1	0	0,00	0	0	0	0	0
8	Улуг-Хем	383,9	107	0,28	3	0	0	3	0
9	Чеди-Хөл	357,2	0	0,00	0	0	0	0	0
10	Таңды	423,4	38	0,09	0	0	0	0	0
11	Кызыл	668,8	152	0,23	4	0	1	3	0
12	Бии-Хем	633,9	249	0,90	6	0	1	4	1
12.1	Аңнаар чөпшээрелдиг кижи бүрүзүнге Бии-Хем кожуунда аңныыр ажыглалдыг черлер	477,6	45	0,09	1	0	0	1	0
12.2	ТР КУБ "Туран " Сыын ажыл-агыйында» быжыглаттынган аңныыр ажыглалдыг черлер	10,7	14	1,30	0	0	0	0	0
12.3	КХН аңныыр ажык-тывыштыг "Рысь" ажыл-агыйда быжыглаттынган аңныыр ажыглалдыг черлер	145,6	190	1,30	5	0	1	3	1
13	Тес-Хем	552,6	221	0,40	6	0	1	4	1
14	Эрзин	826,3	127	0,15	3	0	0	3	0
15	Каа-Хем	2 225,3	1 167	0,52	38	0	8	23	7

15.1	Аңнаар чөпшээрелдиг кижи бүрүзүнге Каа-Хем кожуунда аңныыр ажыглалдыг черлери	1 782,8	838	0,47	25	0	6	14	5
15.2	КХН аңныыр ажык-тывыштыг "Сэзрбек» ажыл-агыйда " бижыглаттынган аңныыр ажыглалдыг черлер	76,5	66	0,86	1	0	0	1	0
15.3	хуу сайгарлыкчы А. И.Пермяков бижыглаттынган аңныыр ажыглал-дыг черлер	136,5	19	0,30	0	0	0	0	0
15.4	КХН "Енисей ажык-тывыштыг компанияда" бижыглаттынган аңныыр ажыглал-дыг черлер	97,3	104	1,06	5	0	1	3	1
15.5	КХН аңныыр ажык-тывыштыг «Үнжей" ажыл-агыйда" бижыглаттынган аңныыр ажыглал-дыг черлер	132,2	140	1,06	7	0	1	5	1
16	Тере-Хөл	844,1	181	0,21	5	0	1	3	1
17	Тожу	3 584,5	1 498	0,42	44	0	11	25	8
	ШУПТУ	**13 326,8**	**3 988**		**115**	**0**	**23**	**74**	**18**

Капсырылга № 2

Тыва Республикага 2020 чылдың август 1-ден 2021 чылдың август 1-ге чедир үеде сыын (мыйгак) тывыжының квотазы

№ пп	Тыва Республиканың кожуун-нарында аңныыр ажыглалынга шыйдынган черлерниң аттары	Аң-мең хевириниң чурттаан черииң шөлү муң. га	Аңныыр курлавырында аң-мең хевириниң саны, амытан	1000 га черде чеже амытан барының сан көргүзүкчүзү	Тывыштың квотазы				
					амытан	Ооң иштинде			
						1 хардан өрү назылыг амытан			1 хар чедир назылыг амытан
						Мыйыстары сөөктелбээн эр амытан	Эдержир үезинде эр амытан	Эр-кызын барымдаа-лавайн аңгылааны	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Бай-Тайга	391,8	81	0,21	2	0	0	2	
2	Барыын-Хемчик	505,5	163	0,32	4	0	0	4	
3	Мөңгүн-Тайга	299,0	72	0,24	2	0	0	2	
4	Өвүр	318,8	177	0,56	5	0	0	5	
5	Чөөн-Хемчик	588,4	560	0,95	16	1	2	13	
6	Сүт-Хөл	470,2	476	1,01	14	1	2	11	
7	Чаа-Хөл	253,1	33	0,13	0	0	0	0	
8	Улуг-Хем	383,9	376	0,98	11	1	1	9	
9	Чеди-Хөл	357,2	390	1,09	11	1	1	9	
10	Таңды	423,4	181	0,43	0	0	0	0	
11	Кызыл	668,8	367	0,55	11	1	1	9	
12	Бии-Хем	633,9	360	1,25	15	1	1	13	
12.1	Аңнаар чөпшээрелдиг кижи бүрүзүнге Бии-Хем кожуунда аңныыр ажыглалдыг черлер	477,6	80	0,17	2	0	0	2	
12.2	ТР КУБ "Туран " Сыын ажыл-агыйында» бижыглаттынган аңныыр ажыглал-дыг черлер	10,7	19	1,79	0	0	0	0	
12.3	КХН аңныыр ажык-тывыштыг "Рысь" ажыл-агыйда бижыг-латтынган аңныыр ажыглал-дыг черлер	145,6	261	1,79	13	1	1	11	
13	Тес-Хем	552,6	544	0,98	16	1	2	13	
14	Эрзин	826,3	1 243	1,50	37	3	5	29	
15	Каа-Хем	2 225,3	3 964	11	202	18	28	156	
15.1	Аңнаар чөпшээрелдиг кижи бүрүзүнге Каа-Хем кожуунда аңныыр ажыглалдыг черлери	1 782,8	2 936	1,65	146	14	21	111	
15.2	КХН аңныыр ажык-тывыштыг "Сэзрбек» ажыл-агыйда " бижыглаттынган аңныыр ажыглал-дыг черлер	76,5	93	1,92	4	0	0	4	
15.3	хуу сайгарлыкчы А. И.Пермяков бижыглаттынган аңныыр ажыг-лалдыг черлер	136,5	345	1,92	17	1	2	14	
15.4	КХН "Енисей ажык-тывыштыг компанияда" бижыглаттынган аңныыр ажыглалдыг черлер	97,3	250	2,57	12	1	2	9	
15.5	КХН аңныыр ажык-тывыштыг «Үнжей" ажыл-агыйда" бижыглаттынган аңныыр ажыглалдыг черлер	132,2	340	2,57	23	2	3	18	
16	Тере-Хөл	844,1	1 159	1,37	57	5	8	44	
17	Тожу	3 584,5	2 378	0,66	71	7	10	54	
	ШУПТУ	**13 326,8**	**12 524**		**474**	**40**	**61**	**373**	

Капсырылга № 3

Тыва Республикага 2020 чылдың август 1-ден 2021 чылдың август 1-ге чедир үеде элик-хүлбүс тывыжының квотазы

№ пп	Тыва Республиканың кожуннарында аңныыр ажыглалынга шыйдынган черлерниң аттары	Аң-мең хевириниң чурттаан чериниң шөлү муң. га	Аңныыр курлавырында аң-мең хевириниң саны, амытан	1000 га черде чеже амытан барының сан көргүзүкчүзү	Тывыштың квотазы				
					амытан	ооң иштинде			
						1 хардан өрү назылыг амытан			1 хар чедир назылыг амытан
						Мыйыстары сөөктелбээн эр амытан	Эдержир үезинде эр амытан	Эр-кызын барымдаа-лавайн аңгылааны	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Бай-Тайга	391,8	561	1,43	16	0	4	12	
2	Барыын-Хемчик	505,5	1 192	2,36	35	0	8	27	
3	Мөңгүн-Тайга	299,0	83	0,28	2	0	0	2	
4	Өвүр	318,8	222	0,70	6	0	1	5	
5	Чөөн-Хемчик	588,4	1 270	2,16	63	0	15	48	
6	Сүт-Хөл	470,2	1 272	2,71	63	0	15	48	
7	Чаа-Хөл	253,1	549	2,17	16	0	4	12	
8	Улуг-Хем	383,9	670	1,75	33	0	8	25	
9	Чеди-Хөл	357,2	1 121	3,14	56	0	14	42	
10	Таңды	423,4	994	2,35	0	0	0	0	
11	Кызыл	668,8	1 437	2,15	71	0	17	54	
12	Бии-Хем	633,9	1 547	2,44	75	0	18	57	
12.1	Аңнаар чөпшээрелдиг кижи бүрүзүнге Бии-Хем кожуунда аңныыр ажыглалдыг черлер	477,6	1 167	2,44	58	0	14	44	
12.2	ТР КУБ "Туран " Сыын ажыл-агыйында» быжыглаттынган аңныыр ажыглалдыг черлер	10,7	26	2,43	0	0	0	0	
12.3	КХН аңныыр ажык-тывыштыг "Рысь" ажыл-агыйда быжыг-латтынган аңныыр ажыглалдыг черлер	145,6	354	2,43	17	0	4	13	
13	Тес-Хем	552,6	1 416	2,56	42	0	10	32	
14	Эрзин	826,3	2 498	3,02	74	0	18	56	
15	Каа-Хем	2 225,3	9 239	4,15	284	0	68	216	
15.1	Аңнаар чөпшээрелдиг кижи бүрүзүнге Каа-Хем кожуунда аңныыр ажыглалдыг черлери	1 782,8	8 388	4,70	251	0	62	189	
15.2	КХН аңныыр ажык-тывыштыг "Сээрбек» ажыл-агыйда " быжыглаттынган аңныыр ажыглал-дыг черлер	76,5	143	1,87	7	0	1	6	
15.3	хуу сайгарлыкчы А. И.Пермяков быжыглаттынган аңныыр ажыглал-дыг черлер	136,5	393	2,88	11	0	2	9	
15.4	КХН "Енисей ажык-тывыштыг компанияда" быжыглаттынган аңныыр ажыглал-дыг черлер	97,3	133	1,37	6	0	1	5	
15.5	КХН аңныыр ажык-тывыштыг «Үнжей" ажыл-агыйда" быжыг-латтынган аңныыр ажыглалдыг черлер	132,2	182	1,37	9	0	2	7	
16	Тере-Хөл	844,1	2 667	3,16	80	0	20	60	
17	Тожу	3 584,5	7 495	2,09	374	0	93	281	
	ШУПТУ	**13 326,8**	**34 233**		**1 290**	**0**	**313**	**977**	

Капсырылга № 4

Тыва Республикага 2020 чылдың август 1-ден 2021 чылдың август 1-ге чедир үеде тооргу тывыжының квотазы

№ пп	Тыва Республиканың кожуннарында аңныыр ажыглалынга шыйдынган черлерниң аттары	Аң-мең хевириниң чурттаан чериниң шөлү муң. га	Аңныыр курлавырында аң-мең хевириниң саны, амытан	1000 га черде чеже амытан барының сан көргүзүкчүзү	Тывыштың квотазы			
					амытан	Ооң иштинде		
						1 хардан өрү назылыг амытан		1 хар чедир назылыг амытан
						Эр амытан (75%)	Кыс амытан	
1	2	3	4	5	6	7	8	10
1	Бай-Тайга	391,8	18	0,05	0	0	0	
2	Барыын-Хемчик	505,5	179	0,35	7	5	2	
3	Мөңгүн-Тайга	299,0	28	0,09	0	0	0	
4	Өвүр	318,8	168	0,53	5	3	2	
5	Чөөн-Хемчик	588,4	515	0,88	15	11	4	
6	Сүт-Хөл	470,2	686	1,46	27	20	7	
7	Чаа-Хөл	253,1	75	0,30	2	1	1	
8	Улуг-Хем	383,9	69	0,18	2	1	1	
9	Чеди-Хөл	357,2	394	1,10	15	11	4	
10	Таңды	423,4	247	0,58	0	0	0	
11	Кызыл	668,8	208	0,31	6	4	2	
12	Бии-Хем	633,9	407	0,64	13	9	4	
12.1	Аңнаар чөпшээрелдиг кижи бүрүзүнге Бии-Хем кожуунда аңныыр ажыглалдыг черлер	477,6	88	0,18	2	1	1	
12.2	ТР КУБ "Туран " Сыын ажыл-агыйында» быжыглаттынган аңныыр ажыглалдыг черлер	10,7	22	2,04	0	0	0	
12.3	КХН аңныыр ажык-тывыштыг "Рысь" ажыл-агыйда быжыглаттынган аңныыр ажыглалдыг черлер	145,6	297	2,04	11	8	3	
13	Тес-Хем	552,6	148	0,27	4	3	1	
14	Эрзин	826,3	397	0,48	11	8	3	
15	Каа-Хем	2 225,3	10 593	4,76	421	313	108	
15.1	Аңнаар чөпшээрелдиг кижи бүрүзүнге Каа-Хем кожуунда аңныыр ажыглалдыг черлери	1 782,8	7 836	3,49	313	234	79	
15.2	КХН аңныыр ажык-тывыштыг "Сээрбек» ажыл-агыйда быжыглаттынган аңныыр ажыглалдыг черлер	76,5	249	3,49	9	6	3	

15.3	хуу сайгарлыкчы А. И.Пермяков бижыглаттынган аңныыр ажыглалдыг черлер	136,5	463	3,49	18	13	5	
15.4	КХН "Енисей ажык-тывыштыг компанияда" бижыглаттынган аңныыр ажыглалдыг черлер	97,3	867	8,91	34	25	9	
15.5	КХН аңныыр ажык-тывыштыг «Үнжей" ажыл-агыйда" бижыглаттынган аңныыр ажыглалдыг черлер	132,2	1 178	8,91	47	35	12	
16	Тере-Хөл	844,1	1 212	1,44	48	36	12	
17	Тожу	3 584,5	1 568	0,44	47	35	12	
	ШУПТУ	**13 326,8**	**16 912**		**623**	**460**	**163**	

Капсырылга № 5

Тыва Республикага 2020 чылдың август 1-ден 2021 чылдың август 1-ге чедир үеде те-чуңма тывыжының квотазы

№ пп	Тыва Республиканың кожууннарында аңныыр ажыглалынга шыйдынган черлерниң аттары	Аң-мең хевириниң чурттаан чериниң шөлү муң. га	Аңныыр курлавырында аң-мең хевириниң саны, амытан	1000 га черде чеже амытан барының сан көргүзүкчүзү	Тывыштың квотазы				
					амытан	Ооң иштинде			
						1 хардан өрү назылыг амытан			1 хар чедир назылыг амытан
						Мыйыстары сөөктелбээн эр амытан	Эдержир үезинде эр амытан	Эр-кызын барымдаа-лавайн аңгылдааны	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Бай-Тайга	235,3	670	2,85	20	-	-	20	-
2	Барыын-Хемчик	-	0		0	-	-	0	-
3	Мөңгүн-Тайга	245,0	2 504	10,22	75	-	-	75	-
4	Өвүр	65,7	615	9,36	18	-	-	18	-
5	Чөөн-Хемчик	23,5	211	8,98	6	-	-	6	-
6	Сут-Хөл	33,7	377	11,19	11	-	-	11	-
7	Чаа-Хөл	32,0	766	23,94	7	-	-	7	-
8	Улуг-Хем	73,1	533	7,29	15	-	-	15	-
9	Чеди-Хөл	-	0	0	0	-	-	0	-
10	Таңды	-	0	0	0	-	-	0	-
11	Кызыл	16,7	242	14,49	7	-	-	7	-
12	Бии-Хем	-	0	0,00	0	-	-	0	-
12.1	Аңнаар чөпшээрелдиг кижи бүрүзүнге Бии-Хем кожуунда аңныыр ажыглалдыг черлер	-	0	0,00	0	-	-	0	-
12.2	ТР КУБ "Туран " Сыын ажыл-агыйында» бижыглаттынган аңныыр ажыглалдыг черлер	-	0	0,00	0	-	-	0	-
12.3	КХН аңныыр ажык-тывыштыг "Рысь" ажыл-агыйда бижыглаттынган аңныыр ажыглалдыг черлер	-	0	0,00	0	-	-	0	-
13	Тес-Хем	15,3	161	10,52	4	-	-	4	-
14	Эрзин	98,0	799	8,15	23	-	-	23	-
15	Каа-Хем	-	0		0	-	-	0	-
15.1	Аңнаар чөпшээрелдиг кижи бүрүзүнге Каа-Хем кожуунда аңныыр ажыглалдыг черлери	-	0	0,00	0	-	-	0	-
15.2	КХН аңныыр ажык-тывыштыг "Сээрбек» ажыл-агыйда " бижыглаттынган аңныыр ажыглалдыг черлер	-	0	0,00	0	-	-	0	-
15.3	хуу сайгарлыкчы А. И.Пермяков бижыглаттынган аңныыр ажыглалдыг черлер	-	0	0,00	0	-	-	0	-
15.4	КХН "Енисей ажык-тывыштыг компанияда" бижыглаттынган аңныыр ажыглалдыг черлер	-	0	0,00	0	-	-	0	-
15.5	КХН аңныыр ажык-тывыштыг «Үнжей" ажыл-агыйда" бижыглаттынган аңныыр ажыглалдыг черлер	-	0	0,00	0	-	-	0	-
16	Тере-Хөл	29,4	237	8,06	7	-	-	7	-
17	Тожу	-	0	0,00	0	-	-	0	-
	ШУПТУ	**867,7**	**7115**		**193**			**193**	

Капсырылга № 6

Тыва Республикага 2020 чылдың август 1-ден2021 чылдың август 1-ге чедир үеде дырбактыг тывыжының квотазы

№ пп	Тыва Республиканың кожууннарында аңныыр ажыглалынга шыйдынган черлерниң аттары	Аң-мең хевириниң чурттаан чериниң шөлү муң. га	Аңныыр курлавырында аң-мең хевириниң саны, амытан	1000 га черде чеже амытан барының сан көргүзүкчүзү	Тывыштың квотазы				
					амытан	ооң иштинде			
						1 хардан өрү назылыг амытан			1 хар чедир назылыг амытан
						Мыйыстары сөөктелбээн эр амытан	Эдержир үезинде эр амытан	Эр-кызын барымдаа-лавайн аңгылдааны	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Бай-Тайга	391,8	4	0,01	0	-	-	0	-
2	Барыын-Хемчик	505,5	8	0,02	0	-	-	0	-
3	Мөңгүн-Тайга	299,0	6	0,02	0	-	-	0	-
4	Өвүр	318,8	12	0,04	0	-	-	0	-
5	Чөөн-Хемчик	588,4	29	0,05	0	-	-	0	-
6	Сут-Хөл	470,2	32	0,07	0	-	-	0	-
7	Чаа-Хөл	253,1	0	0,00	0	-	-	0	-
8	Улуг-Хем	383,9	6	0,02	0	-	-	0	-
9	Чеди-Хөл	357,2	28	0,08	0	-	-	0	-
10	Таңды	423,4	25	0,06	0	-	-	0	-
11	Кызыл	668,8	7	0,01	0	-	-	0	-
12	Бии-Хем	633,9	34	0,05	0	-	-	0	-
12.1	Аңнаар чөпшээрелдиг кижи бүрүзүнге Бии-Хем кожуунда аңныыр ажыглалдыг черлер	477,6	16	0,03	0	-	-	0	-
12.2	ТР КУБ "Туран " Сыын ажыл-агыйында» бижыглаттынган аңныыр ажыглалдыг черлер	10,7	2	0,11	0	-	-	0	-
12.3	КХН аңныыр ажык-тывыштыг "Рысь" ажыл-агыйда бижыглаттынган аңныыр ажыглал-дыг черлер	145,6	16	0,11	0	-	-	0	-

13	Тес-Хем	552,6	11	0,02	0	-	-	0	-
14	Эрзин	826,3	86	0,10	2	-	-	2	-
15	Каа-Хем	2 225,3	123		2	-	-	2	-
15.1	Аңнаар чөпшээрелдиг кижи бүрүзүнге Каа-Хем кожуунда аңныыр ажыглалдыг черлери	1 782,8	96	0,05	2	-	-	2	-
15.2	КХН аңныыр ажык-тывыштыг "Сээрбек» ажыл-агыйда " бижыглаттынган аңныыр ажыглалдыг черлер	76,5	3	0,04	0	-	-	0	-
15.3	хуу сайгарлыкчы А. И.Пермяков бижыглаттынган аңныыр ажыглал-дыг черлер	136,5	1	0,01	0	-	-	0	-
15.4	КХН "Енисей ажык-тывыштыг компанияда" бижыглаттынган аңныыр ажыглалдыг черлер	97,3	10	0,10	0	-	-	0	-
15.5	КХН аңныыр ажык-тывыштыг «Үнжей" ажыл-агыйда" бижыг-латтынган аңныыр ажыглалдыг черлер	132,2	13	0,10	0	-	-	0	-
16	Тере-Хөл	844,1	28	0,03	0	-	-	0	-
17	Тожу	3 584,5	112	0,03	3	-	-	3	-
	ШУПТУ	**13 326,8**	**551**		**7**	**-**	**-**	**7**	**-**

Капсырылга № 7

Тыва Республикага 2020 чылдың август 1-ден 2021 чылдың август 1-ге чедир үеде киш тывыжының квотазы

№ пп	Тыва Республиканың кожуннарында аңныыр ажыглалынга шыйдынган черлерниң аттары	Аң-мең хевириниң чурттаан чериниң шөлү муң. га	Аңныыр курлавырында аң-мең хевириниң саны, амытан	1000 га черде чеже амытан барының сан көргүзүкчүзү	Тывыштың квотазы			
					амытан	ооң иштинде		
						1 хардан өрү назылыг амытан		
						Мыйыстары сөөктелбээн эр амытан	Эдержир үезинде эр амытан	Эр-кызын барымдаа-лавайн аңгылааны
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Бай-Тайга	391,8	20	0,05	0	-	-	0
2	Барыын-Хемчик	505,5	30	0,06	0	-	-	0
3	Мөңгүн-Тайга	299,0	0	0,00	0	-	-	0
4	Өвүр	318,8	51	0,16	17	-	-	17
5	Чөөн-Хемчик	588,4	378	0,64	132	-	-	132
6	Сүт-Хөл	470,2	447	0,95	156	-	-	156
7	Чаа-Хөл	253,1	14	0,06	0	-	-	0
8	Улуг-Хем	383,9	123	0,32	43	-	-	43
9	Чеди-Хөл	357,2	430	1,20	150	-	-	150
10	Таңды	423,4	233	0,55	0	-	-	0
11	Кызыл	668,8	215	0,32	75	-	-	75
12	Бии-Хем	633,9	537	0,85	181	-	-	181
12.1	Аңнаар чөпшээрелдиг кижи бүрүзүнге Бии-Хем кожуунда аңныыр ажыглалдыг черлер	477,6	294	0,62	102	-	-	102
12.2	ТР КУБ "Туран " Сыын ажыл-агыйында» бижыглаттынган аңныыр ажыглалдыг черлер	10,7	17	1,55	0	-	-	0
12.3	КХН аңныыр ажык-тывыштыг "Рысь" ажыл-агыйда бижыглаттынган аңныыр ажыглал-дыг черлер	145,6	226	1,55	79	-	-	79
13	Тес-Хем	552,6	220	0,40	77	-	-	77
14	Эрзин	826,3	553	0,67	193	-	-	193
15	Каа-Хем	2 225,3	8 812	3,96	3081	-	-	3081
15.1	Аңнаар чөпшээрелдиг кижи бүрүзүнге Каа-Хем кожуунда аңныыр ажыглалдыг черлери	1 782,8	7 874	4,42	2755	-	-	2755
15.2	КХН аңныыр ажык-тывыштыг "Сээрбек» ажыл-агыйда " бижыглаттынган аңныыр ажыглалдыг черлер	76,5	55	0,72	19	-	-	19
15.3	хуу сайгарлыкчы А. И.Пермяков бижыглаттынган аңныыр ажыглал-дыг черлер	136,5	158	1,16	55	-	-	55
15.4	КХН "Енисей ажык-тывыштыг компанияда" бижыглаттынган аңныыр ажыглалдыг черлер	97,3	308	3,15	107	-	-	107
15.5	КХН аңныыр ажык-тывыштыг «Үнжей" ажыл-агыйда" бижыг-латтынган аңныыр ажыглалдыг черлер	132,2	417	3,15	145	-	-	145
16	Тере-Хөл	844,1	564	0,67	197	-	-	197
17	Тожу	3 584,5	9 760	2,72	3416	-	-	3416
	ШУПТУ	**13 326,8**	**22 387**		**7 718**	**-**	**-**	**7 718**

Капсырылга № 8

Тыва Республикага 2020 чылдың август 1-ден 2021 чылдың август 1-ге чедир үеде адыг тывыжының квотазы

№ пп	Тыва Республиканың кожуннарында аңныыр ажыглалынга шыйдынган черлерниң аттары	Аң-мең хевириниң чурттаан чериниң шөлү муң. га	Аңныыр курлавырында аң-мең хевириниң саны, амытан	1000 га черде чеже амытан барының сан көргүзүкчүзү	Тывыштың квотазы			
					амытан	ооң иштинде		
						1 хардан өрү назылыг амытан		
						Мыйыстары сөөктелбээн эр амытан	Эдержир үезинде эр амытан	Эр-кызын барымдаа-лавайн аңгылааны
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Бай-Тайга	151,1	40	0,26	2	-	-	2
2	Барыын-Хемчик	207,9	60	0,29	3	-	-	3
3	Мөңгүн-Тайга	19,4	10	0,52	0	-	-	0
4	Өвүр	75,6	30	0,40	1	-	-	1
5	Чөөн-Хемчик	275,0	130	0,47	6	-	-	6
6	Сүт-Хөл	275,4	50	0,18	2	-	-	2
7	Чаа-Хөл	84,3	20	0,24	1	-	-	1
8	Улуг-Хем	171,7	130	0,76	6	-	-	6
9	Чеди-Хөл	226,5	110	0,49	5	-	-	5
10	Таңды	184,9	90	0,49	0	-	-	0
11	Кызыл	357,5	110	0,31	5	-	-	5
12	Бии-Хем	481,1	212	0,44	24	-	-	24

12.1	Аңнаар чөпшээрелдиг кижи бүрүзүнге Бии-Хем кожуунда аңныыр ажыглалдыг черлер	324,8	143	0,44	21	-	-	21	-
12.2	ТР КУБ "Туран " Сыын ажыл-агыйында» быжыглаттынган аңныыр ажыглалдыг черлер	10,7	5	0,44	0	-	-	0	-
12.3	КХН аңныыр ажык-тывыштыг "Рысь" ажыл-агыйда быжыглаттынган аңныыр ажыглал-дыг черлер	145,6	64	0,44	3	-	-	3	-
13	Тес-Хем	162,2	140	0,86	7	-	-	7	-
14	Эрзин	367,8	50	0,14	2	-	-	2	-
15	Каа-Хем	1 578,9	709	0,45	53	-	-	53	-
15.1	Аңнаар чөпшээрелдиг кижи бүрүзүнге Каа-Хем кожуунда аңныыр ажыглалдыг черлери	1 136,4	511	0,45	25	-	-	25	-
15.2	КХН аңныыр ажык-тывыштыг "Сээрбек» ажыл-агыйда " быжыглаттынган аңныыр ажыглалдыг черлер	76,5	34	0,45	5	-	-	5	-
15.3	хуу сайгарлыкчы А. И.Пермяков быжыглаттынган аңныыр ажыглал-дыг черлер	136,5	61	0,45	9	-	-	9	-
15.4	КХН "Енисей ажык-тывыштыг компанияда" быжыглаттынган аңныыр ажыглалдыг черлер	97,3	44	0,45	6	-	-	6	-
15.5	КХН аңныыр ажык-тывыштыг «Үнжей" ажыл-агыйда" быжыг-латтынган аңныыр ажыглалдыг черлер	132,2	59	0,45	8	-	-	8	-
16	**Тере-Хөл**	611,7	320	0,52	16	-	-	16	-
17	**Тожу**	2 765,6	1 620	0,59	81	-	-	81	-
	ШУПТУ	**10 056,6**	**3 831**		**214**	**-**	**-**	**214**	**-**

Капсырылга № 9

Тыва Республикага 2020 чылдың август 1-ден 2021 чылдың август 1-ге чедир үеде морзук тывыжының квотазы

№ пп	Тыва Республиканың кожууннарында аңныыр ажыглалынга шыйдынган черлерниң аттары	Аң-мең хевириниң чурттаан териниң шөлү муң. га	Аңныыр курлавырында аң-мең хевириниң саны, амытан	1000 га черде чеже амытан барының сан көргүзүкчүзү	Тывыштың квотазы				
					амытан	ооң иштинде			
						1 хардан өрү назылыг, амытан			1 хар чедир назылыг амытан
						Мыйыстары сөөктелбээн эр амытан	Эдержир үезинде эр амытан	Эр-кызын барымдаа-лавайн аңгылааны	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Бай-Тайга	391,8	398	1,02	23	-	-	23	-
2	Барыын-Хемчик	505,5	47	0,09	2	-	-	2	-
3	Мөңгүн-Тайга	299,0	26	0,09	1	-	-	1	-
4	Өвүр	318,8	249	0,78	14	-	-	14	-
5	Чөөн-Хемчик	588,4	85	0,14	5	-	-	5	-
6	Сүт-Хөл	470,2	63	0,13	3	-	-	3	-
7	Чаа-Хөл	253,1	52	0,21	3	-	-	3	-
8	Улуг-Хем	383,9	78	0,20	4	-	-	4	-
9	Чеди-Хөл	357,2	80	0,22	4	-	-	4	-
10	Таңды	423,4	268	0,63	0	-	-	0	-
11	Кызыл	668,8	401	0,60	24	-	-	24	-
12	Бии-Хем	633,9	354	0,56	21	-	-	21	-
12.1	Аңнаар чөпшээрелдиг кижи бүрүзүнге Бии-Хем кожуунда аңныыр ажыглалдыг черлер	477,6	354	0,56	21	-	-	21	-
12.2	ТР КУБ "Туран " Сыын ажыл-агыйында» быжыглаттынган аңныыр ажыглалдыг черлер	10,7	0	0	0	-	-	0	-
12.3	КХН аңныыр ажык-тывыштыг "Рысь" ажыл-агыйда быжыглаттынган аңныыр ажыглал-дыг черлер	145,6	0	0	0	-	-	0	-
13	Тес-Хем	552,6	67	0,12	4	-	-	4	-
14	Эрзин	826,3	106	0,13	6	-	-	6	-
15	Каа-Хем	2 225,3	1 260	0,57	75	-	-	75	-
15.1	Аңнаар чөпшээрелдиг кижи бүрүзүнге Каа-Хем кожуунда аңныыр ажыглалдыг черлери	1 782,8	1260	0,57	75	-	-	75	-
15.2	КХН аңныыр ажык-тывыштыг "Сээрбек» ажыл-агыйда " быжыглаттынган аңныыр ажыглалдыг черлер	76,5	0	0	0	-	-	0	-
15.3	хуу сайгарлыкчы А. И.Пермяков быжыглаттынган аңныыр ажыглал-дыг черлер	136,5	0	0	0	-	-	0	-
15.4	КХН "Енисей ажык-тывыштыг компанияда" быжыглаттынган аңныыр ажыглалдыг черлер	97,3	0	0	0	-	-	0	-
15.5	КХН аңныыр ажык-тывыштыг «Үнжей" ажыл-агыйда" быжыг-латтынган аңныыр ажыглалдыг черлер	132,2	0	0	0	-	-	0	-
16	Тере-Хөл	844,1	980	1,16	58	-	-	58	-
17	Тожу	3 584,5	496	0,14	29	-	-	29	-
	ШУПТУ	**13 326,8**	**5 010**		**276**			**276**	

Аяк шайны аартап ора...

Тыва улустуң эң-не ыдыктыг, хүндүткелдиг чеми — шай. Тываларның шай кылдыр ажыглап чораан үнүштери — сарыг шай, тоолаң бүрүзү, шеңне дазылы, бүрүзү, хадың чулдузу, черлик шай, дыт чөвүрээзи, ыт-кады. Хайындырган аайы-биле шай база-ла янзыларлыг.

Шай (чеми четчир) кара азы сүттүг, шаар (катап хайындырган шай) , хымыраан – шай-даа, шаар-даа салбас, сугну хайындыргаш, сүттеп каан, сүдү хөй шай.

Шайның үнези кончуг улуг чораан. Кыдат садыгдан 50 дииң кежи-биле бүдүн шай, орус садыгжыдан бир хунан молдурга-биле кезик шайны садып ап чораан. Кандыг-бир хүндүлээн аалынче азы келин айтырарда, шыдалдыг улус болза, кадакка ораап алыр, арай чединмес улус бир каам шайны ак пөске азы ак хойнуң чуга энчээнге ораап алыр, чолукшуп тудар. Кандыг-бир улуг үүле бүдүрерде, чаа өг тиккенде, хараача солаанда, тук какканда ону ыяап-ла шайлаашкын-биле үдээр турган. Шайны аякка эмин эрттир долдур кутпас, "далашпазын, ам бирээни ишсин" дээн уткалыг. Аякты солагай хол-биле сунмас. Эртенги хайындырган шайын откөзүнге, оран-таңдызынче чажар, шайы ак-даа, кара-даа болза ажырбас.

«Эриниг чүвеге амзатпааным
Эки чемим дээжизи-дир.
Аастыг чүвеге амзатпааным
Ак чемим дээжизи-дир» —

дээш чалбарып чажар. Шай дугайын улус аас чогаалга хөйү-биле ажыглап чораан.

"Хөй кижи хүрээледи,
Хүрен аскыр чыраалады.
Улдуң шайны уй бастым,
Кечим шайны кезе бастым".

Тыва кижи өөнге шайын куруглатпас чораан. Хөнек — саваларның эң хүндүткелдии, ону үргүлчү арыг-силиг тургузар. Шай кудуп ижерде безин, өру көдүрбес дээр. "Аалга кирген кижи аяк эрии ызырар, арга кирген кижи саат дайнаар" деп тыва үлегер домак безин шайны кайы хире хүндүлеп чораанын херечилеп чораан. Өгге келген улуг-даа, бичии-даа кижиге тыва чон шайын бир-ле дугаарында сөңнээр.

ШАЙНЫҢ ХЕВИРЛЕРИ

1. Шай (чеми четчир, кара азы сүттүг шай),
2. Хымыраан (чеми-даа, дузу-даа четпес кылдыр сүттээн),
3. Шеңнеден хайындырган (күзүн быжа бээрге, казып алгаш, кургаткаш соктап каан шеңнеден),
4. Уурак (аа-биле сүттээн шай),
5. Манчы шай,
6. Чудан шай,
7. Инек-караа бүрүзүнден шай.

Шаанда Тывага кээп чораан эртемденнер тыва шайны амзап, ижип көргеш, делегейниң кандыг-даа ресторaны ынчаар хайындырып шыдавас деп үнелээннер. Чүге дээрге сарыг шайга шеңне, ыт-кады дээш, өске-даа эм оттарның хевилерин амдан киир кады хайындырган турган.

Шай үнүжү мурнуу-барыын Кыдаттың тропиктиг бедик дагларында үнүп турар. Эгезинде 15-17 метр хире ыяштар боол үнүп турган. Шайны бодунуң чуртундан соңгаарладып тарыырга, үнүш чыкпайып, чадаг ыяш апарган. Амгы үеде делегейниң 30 ажыг чурттарында өстүрүп турар. Эң эки шайлар Кыдат, Индия, Цийлон, Японияның дагларында үнүп турар. Шай дыка хөй сорттарлыг, аттарлыг, харын-даа өннерлиг.

Тывага шагдан бээр нептерээн шайлар дээрге сарыг болгаш байгуу шай. Тывада шай ырак төөгүлүг дээрзин тыва тоолдар бадыткап турар. «Чиң шайын хайындырып, чигир-бооваазын салып,...» — дээн сөстер тоол бүрүзүнде бар. Чиң дээрге деңзилеп каан чүък. Чиңни теве, аът-биле Бээжинден (Пекинден), Моолдан чүдүрүп эккеп турган. Тываларның биезден бээр ижип келген шайының ады оон үнген. «Чиң шайны хайындырып» дээрге-ле дендии амданныг шайны хайындырары дээни ол. Кыдаттың чиң шайы Тывага 1936 чылга чедир кээп турган.

КЫЗЫЛ ШАЙ

Кызыл шай — дыт чөвүрээзинден шай. Ону солуптар ол дег хөй кофеинниг үнүш бойдуста чок. Ынчалза-даа бүгү чоннар шай өртээ аар, тывылбас шагда, чурттап чораан чериниң үнүштерин суксун хайындырарда, калбаа-биле ажыглап турган. Ындыг байдал Тывага дыка сайзыраан турган.

1913 чылда Бай-Тайганың Кара-Хөл чоогунга чораан шор сөөктүг миссионер П. Штыгашевтиң мынчаар бижээни солун: «Шай кижи бүрүзүнге турбас. Ынчангаш олар янзы-бүрү ыяштарның чөвүрээзин ажыглаар». Тыва тоолдарда «чоннуң үези чөвүрээ шайын» чылыдып алган дээн ышкаш сөстер ында-хаая эвес таваржыр.

Шай хайындырар чөвүрээни тывалар чаагай, чоон дыттың хөлеге талазындан ыяштың чулуун балыглавайн, картааш, куу картын кызыдыр чонуп кааптар. Болган хоюг чөвүрээни хаптап алыр. Ону дүрбүүш-биле хоюдур тырткылааш, улугларын согаашка экидир чуура шааптар.

ТЫВА ШАЙ

Саяна МОНГУШТУҢ чуруу.

Шайны хайындырарда, чаа аңдарлып хайнып эгелээн үш литр сугга бир улуг омааш ишти чөвүрээни опайтыр каггаш, бичии отка саарбышаан, сес-тос минута чымыладыптар. Ооң соонда сүттээш, шай аңдарылгыже саарып, хайындырыптар. Болган чөвүрээ шай кызылдыр өңнүг, чуксуг, хоюг амданыг боор. Ынчангаш ону кызыл шай дээр. Тывалар чөвүрээ шайны чөдүлге, ижин аарыгларынга эки дижир.

ХАРАГАН КАРТЫНДАН ШАЙ

Тывада алды янзы хараган бар: хола-хараган, кызыл-хараган, инек-хараган, кара-хараган, теве кудуруктуг болгаш ховар, чүгле Тапсы өрү үнген, алтай хараган. Час эгезинде чулуп шимчээр үеде хараганнарның картынга чем бүдүмелдер көвүдээр. Шай хайындырарда, хола-хараган картын чазып сывыргаш, балды азы бижек-биле доорай какпылааш, изиг сугже кааптар. Ол чаңчыл чамдык черлерде ам-даа уттундурбаан. Ону хайындырарда, бир литр сугга бир улуг омааш иштин салыр, хөйнү кааргa, ажыгзымаар апаар. Сес-тос минута иштинде хайындырар. Сүттээш, суксун хандырып ижер.

ЧЕРЛИК ШАЙ ШАЙНАЗА

Шайназаның кызыл-ногаан чечектери июль ортузунда тайгаларның ажык ийлеринде өргеннерге, хемчигештер унунга чиңгир-ле турар. Ол үеде ону чыггаш, салгынныг хөлегеге кургадып аар. Кыжын шайназаны пашка суг хайны бээрге, каггаш, саваның аксын хаап кааш, 10-15 минут чымыладыр хайындырыптарга, сарыг-ногаан шай болур. Ону карагадаа, сүттеп-даа ижер. Ол чүгле суксун хандырар эвес, кончуг эки эм шынарлыг. Сураглыг эртемден М. Варланов 1913-1933 чылдарда Бурят ламаларның ажыглап турар эм үнүштерин шинчилеп чорааш, мынчаар бижээн: «Шайназаны ижин-шөйүндү оюлганын, ооң ыжыктарын эмнээринге сүмелезе чугула». Ооң бүдүмелдеринде хөй демир, никель, чес, марганец, титан, молибден дээш өске-даа микроэлементилерни тыпкан. Шайназын дазылын чаш көкте, чазын чем кылып чиир, ында хөй крахмал бар.

ШЕҢНЕ ШАЙ

Тываларның тоолчургу чугааларында мынчаар бижээн. "Бирээзи паларган, түрамык бай, өскези карачал ядыы ийи оол чоруп орган. Шеңне чаны-биле эртип чыткаш, оларның баштайгызы:

— Чыдыг сигенни! – дээштиң, кымчылап эрткен.

Ийи дугаары:

— Чараш чечектиг, чаагай чемниг! – дээш, эргеледип суйбап каан.

Шаг баскыраан үеде эриг баарлыг карачал оол шеңне дазылын казып чип чорааш, дириг арткан".

Ында хөй крахмал, чигир бар. А улуургак, доң сеткилдиг оол чиир чүве тыппайн, аштап өлген деп тоолдаар.

Бирээде, канчаар-даа тодуг, байып азы ядарап, баксырап чорзуңза, соңнугмурнуг чор, арын-нүүрүң ышкынмайн чор деп чүве бо.

Ийиде, шеңне дээрге тываларның чуттуг, берге, аарыг-аржыктыг үеде дузалаар, аргаланып даяныр эргим чараш үнүжү деп чүве моон көстүп турар.

ХАДЫҢ БҮРҮЛЕРИНДЕН ШАЙ

Тыванын ыяштарының аразында хадың база бир онза үнүш. Эң-не отчуг ыяш — хадың, эң-не быжыг ыяш база хадың. Тывада алды янзы хевирниң хадыңнары бар. Салбагар бүрүлерлиг (береза бородавчатая), бүрүлери-биле шай хайындырары моолдан дамчып, үлегерлеттинип келген дижир. Хадыңның чулдузу-биле база шаанда чон, ылаңгыя тожулар, шайлап чораан. Борбак чулдуну изиг сугже супкаш, чеми үнүп, шай карахүрең апаарга, уштуп салгылап, бичиилеп дыка үр ынчаар ажыглаар турган. Чулду шайда кандыг-даа амдан чок. Тожунуң улуг назылыглары кадыының быжыын ижип чорааны оът холаан чулдулуг шайдан келген дижирлер.

УС КУШКАШТЫҢ ХУУЛГААЗЫНЫ

Шаанда өгбелеривистен дамчып келген чугаа шын болуп турар. Олар болза мынча дижир, уругдарыглыг болуксаар өг-бүле азы болза, аалынга аас-кежик доктаавас улус, ус кушкаштың уязын тыпкаш, торгу-биле додарлап, чинчилер-биле каастап алыр чораан. Ооң иштинге чамдык улус тараа уруп алыр, а өскелери ойнаарак суккаш, чараштыр даарадып, ашак кадай улус орун кырынга азып алгаш, эртен эрте оттуп келгеш, оон кежээ удуурда тейлеп сымыранып турган дээр. Ынчангаш ажы-төлү көвей, 10 ажыг болгулаар чораан.

Чоокта чаа бир кижи мынчаар хөөреп олурган:

— Ус кушкаш уязынга таваржы бердим.Чогум Кызылда садып тургулаар боор чорду ийи-чангыс, өртээ 3000 боорга, ол хире акшам чок болду. Оон ол аргага таварышкан уяны, тараа-быдаам чашкаш, адырып алгаш, бажыңымга эккеп азып алгаш, тейлеп сымыранып чоруп турган мен. Саадаваанда кадайым божупкан, чыл болганда уругларым улажы берген – дээр.

Чогум ол уя анаа арга-арыг бүрүзүнге база турбас, согур душ боол таваржыр боор. База чамдык улустуң эскериглери:

— Ус куштуң уязын 9-10 ай ишти аргып кээр дээр чорду, оон улаштыр база чылыглап,чымчактап-ла турар. Ус куш уязы албас, үревес, келир үеде ажы-төлүңерге дээр, бир эвес уяны тып алгаш, көрүп каан болзуңарза, хой дүгүнден ол чоокка аппарып кааш, манаар. Кажан ол куш силерниң апарып каан дүгүңер-биле катап чаа уя аргып кылып алгаш, ынаар көже бээр болза, эрги каапкан уяны, чалап, дилеп алыр силер. Уязын аппаарга, ыглааш, мунгарааш,ол куш олчаан, өлүп каар дээр чорду, ус куш уязынга душ боол таваржырга, аас-кежик-дир деп чугаалажыр турган. (О.Балдаң).

— Даайымдан айтырып алганым мындыг, ол эгезинде ырлай шаапты:

"Ус-ла кушкаш ужуп келгеш,
Тодуп чанган, Ус-ла хемим"—

дээш ырлажып чораан. Ус хем дээрге Түлүштер чурту ышкажыл ол диди. Ус хемге ол ус кушкаштар ужуп кээр. Куштар чана бээрге, уязы ээн артып каар, ынчаарга ону улус ап алыр чораан. "Уязын ап алырга анаа чүве бе, даай?" — дээримге, кыжын хадып кааптар, келир чылын ужуп келгеш, чаа уя кылып алыр диди. Уязын аргып турда көрген мен деп чугаалады. Эртен көөрге эр, кыс кушкаш иелээ дыка демниг уязын эгелеп алыр, дүъште көөрге чартыынга чедир аргып алган болур, кежээ эскерерге уязы белен болур. Ак хой дүгүнден аргып каан боор чорду, кара дүк ажыглавас. Ус кушкаштың уязын алырда, ол уя турган черииң үш дажын иштинче суп алыр, оон кежик хавы кылып алыр дээр.

Номчуттунуп тургаш билип алганым, чүге адын ус кушкаш дээр болза, уязын ус-шевер аргып алыр боорга, ынча деп адаар. Кушкаштың орус ады ону база бадыткап турар "Ремез" ("ремесленник" деп сөстүң дазылы), (А.Монгуш).

Социал четкиден белеткээн.

Чогаал мөөрейинге

СЫН КЫРЫНГА

чечен чугаа

Долгандыр дүмбей эзим. Ынаар-ла чер-дээрниң ындынче төнчү чокка чаптылып чорупкан ышкаш ол көстүр. Бедик чаагай сыннарның бо шыргай аргаларының аразы-биле изеттинген делгем эвес оруктап чартык сая чылгы шиигейнип көжүп орган. Бир-ле чүзүн-бүрүн өңнүг, улуг дириг чалгыг дег. Оларның даваннарының дааш-шимээни ырак-чоок дагларның чалымнарынга барып чаңгыланып, чылан өтпес шыргай арга кыры-биле ужугуп тарап турган.

Ыраккы Мөңгүлек тайгазының баарында, Шивилиг, Мешкен-Хөл чоогунда, Шындазын болгаш Хемчик унунда чурттап чоруур хөй-хөй араттарның Кызыл Шеригге белек кылдыр чыып, бөлүп бергени чок дээн чүгүрүк, шилиндек аттары чүгле чалгын чок бол, тоол шагда чүве ышкаш, бо орукта ужудуп олурары бо. Оларны Ак, Алаш хемнерни кежир, Саян дагларын ажыр сүрер ужурлуг.

Чылгы хавырган үш арат даш бажы шокар турда аттангаш, эзер кырындан бөгүн барык-ла дүшпээннер. Бичии када дыш ап, хөлестеп чыдар хамаанчок, шай хайындырып ижип алыр арга безин чок.

Үш араттың бирээзи улгады берген Чүлдүм ирей Хемчиктен аттангаш, бо орук-биле Саян артынче каш-даа ашкылаан. Өлүк, кешке пөс-таавы, шай, таакпы орнап ажып чораан болгаш, бола черлерни ол кончуг эки билир. Ооң бодунуң эрги одаглары безин бо орукта бар.

Бирги хүн адакталып, кызыл хүннеп турда, шапкын хемниң эриинде улуг эвес ажык черге чылгыны бөлүп, доктаадып алганнар. Хем терең эвес. Ынчалза-даа ол аажок делгем, херии. Ындыы эриктен бетинче кускуннаар-даа болзуңза, дыңналыры берге хире. Эриктер бот-боттарындан ырак, база хем аажок шапкын болгаш дааштыг. Хемниң суун адыш долдур узуп пактаптарга, башка дораан чык дээр. Кончуг изиг хүнде безин сүзерге, сугнуң соогу чилигже өде бээр. Ёзулуг-ла тайга черниң арыг, кылаң, соок хеми.

- Мээң бир одагланыр черим бо чүве ийин, оолдар. Маңаа шай-сап ижип ап, хонар бис. Караңгыда мал сүрген ажыы чок боор чүве. Адыгуузун мал-даа болза, дыш ап, сегерээр ужурлуг...

Аттарның былгырары болгаш оларның чамдыызының көк үзүп чиген даажы чанында хемчигештиң шоорунга каттыжып, бир-ле улуг хөгжүм апарган. А эрги одаг орнунуң чоогунда белеткеп каан чыткан кургаг ыяштар-биле кыпсыпкан оттуң чызыраан даажы ол хөгжүмнүң база бир хылы болу берген.

Өөнүң ишти Барыңмааның иштеп берген таалыңындан Чүлдүм ирей хеңме зът уштуп эккеп, үзе-чаза тырткылааш, ожукта тип алганы казанак пашта хайынган сугже каапкан. Кызып каан быштак, хөм хаптарда далган, курут баштаан аъш-чемин болгаш бодунуң дазыл аяан, ыяштан чазаан омаашты, улуг эвес калгакты ол көк кырынче салып каан.

— Чем болуп турар аразында чоок-кавыдан кургаг будуктардан көвүдеди дажып аар бис бе... Хондур от үзүп болбас. Мажаалай, үс, ирбиш хөй таваржыр черлер болдур ийин...

Үс, ирбиш дээн сөстер дыңнааш, Адар-оолдуң куйгазы адыш дээн. Ооң ада-иезиниң малманынга үс каш-даа катап хора чедиргенин ол дораан сакты хонуп келген. Ачазының ында-мында салып каан даязынга ол шуут туттурбас. Кончуг кажар аң.

Адар-оол аъдының эзерин союп турган боду, ам доктаай берген. Оон аъдын катап-ла эзертей берген. «Хоржок, аът белен турар ужурлуг-дур. Чүү-даа болуп болур ышкажыл... Ээн тайгага...» – деп, ол боданы каапкан. Ынчангаш аъдын мунупкаш, бөлүп каан турган чылгыны долгандыр бир каккан. «Кызыл-Шеригге дузалаар дээш чорудупкан аът-хөлдү чедер черинге чедирбейн, чер ара кандыгбир араатан аксынга канчап бээр боор... Даайым база фронтуже аъттанган. Менден улуг акым танк башкарар түр өөредилгени эртип алгаш, эш-өөрү-биле кады дайын-чаа шөлүнче чорупкан болгай. Бистиң аал кончуг чүгүрүк бир аскыр өөр чылгыны фронтуга дуза кылдыр салган. Даайым-даа, акым-даа аттарын дайын шөлүнге танып каар боор...» – деп, ол боданган.

Адар-оолга бодаарга, Чечен-оолдуң байдалы маажым, таваар болган. «Ополчен кичээлдерин чонга эрттирип турар дайынчы болгаш ындыг бе? – дээн бодал Адар-оолдуң бажынга кире дүшкен. – Кырган, чалыы дивес шуптувус Чечен-оол акыйның чугаазын аажок дыңнаар болгай бис. Шуптувуска боо тутсуп, кара бооладып, марштадып өөредип каан. Үңгээриниң аргаларын безин көргүзүп тургаш, тайылбырлап берген. А аътка чүгүртүп турда, аңаа чедер кижи ол чоок-кавыда чок болгай. Кончуг-даа шыңгыы кижи. Ынчангаш ол дүвүрелин база кымга-даа көргүспес, быжыгдыр».

Чечен-оол аъдының эзерин союп каапкаш, откарып салыпкан. Сарлык дүгүнден эжип каан чепти алгаш, кургаг буъдуктар чыыры-биле, ол арга уунче кылаштапкан. Адар-оол одагдан ырак эвесте каккан өргенге аъдын баглап кааш, артынчаандан улуг эвес чеп алгаш, ооң соонче базыпкан...

— Чүге бо черге одагланып чораан силер, акый? Ажык чер ышкажыл, чаъс чаап келзе канчаарыл? – деп, Адар-оол дазыл аяанда мүннү төндүр ижип ора, Чүлдүм ирейден айтырган.

— Дээр чүдерээр болза, берге дээрден башка, ажык черге одагланырга кончуг эки. Артыңдан, мурнуңдан кээп болур айыылды болдурбазының бир аргазы ол. Арга иштинге азы эзим кыдыынга айыыл улуг. Үс, ирбиш хенергедип халдаар араатаннар болгай. Кижиниң кырындан-даа кээр, артындан-даа кээр, кончуг-ла каржы аң ол...

Аштанып-чемненген соонда, Чүлдүм ирей отче улуг чоон буъдуктар немей салып кааш, дүмбей эзим уунче көрүп, даңзазын шыйылады соруп, үр-ле олурган. Чечен-оол кара кидис улуг эвес олбук дөженгеш, эзерин сыртаныпкан соонда, ылым-чылым барган. Хүнзедир аътка шагзырап, турупканы аажок хире. Адар-оол чылгызын ол үеде ийи-үш хире долгандыр чортуп, хайгаарап каан. «Дүн ортузу эртип чорда, база бир көрүп калбас болза кайын боор» дээн бодал-биле ол артынчаанга ап чорааны өшкү кежин дөжей салгаш, чыдыпкан.

Эртенги хүн даглар бажынга шалып дээп келген үеде Чүлдүм ирейниң үнү тода дыңналып келген:

— Аштанып-чемненгеш, чорук-херээвис уламчылап кириптээлиңер, чээ.

Адар-оол тура халып келгеш, көөрге, Чечен-оол аъдын шагдала эзертепкен болган. Тайганың айгадаң соок суунга чунуп каапкан, сергээ кончуг апарган ырак сыннарже көрүп каап ол боданган турган...

Кажан одаг кыдыынга чаа хайындырган шайга ааржылыг далганын былгап чип олура, Чүлдүм ирей оларже көрнүп кээп:

— Дүн оожум эрти, эзим талазындан безин кандыг-даа шимээндааш дыңналбады – деп таваар чугааланган. – Чамдыкта ынаар эзим иштинде хайыраканның көскенири дыңналып кээри безин коргунчуг болур чүве.

— Ийе, дүн шыпшың болду харын. Каш-даа оттуп, дыңнаалandым – деп чугаакыр эвес Чечен-оол уламчылап каан. – Оран-делегей өршээлдиг-дир. Адар-оол-даа аваангыр, кашпагайдыр. Чылгыны дүн ортузунга чедир каш-даа хайгаарады. Дүмбей биле чырыктың солчур бетии чарыында, кылын уйгу үезинде безин, бир долгандыр хаккаш келди. Ёзулуг кызыл шеригжи кижи бо-дур. Фашист идегеттерни бассын дээш, совет шеригге арат чонунуң өргээн белээн бүдүн-бүрүн чедирери-биле харыысалганы бүрүнү-биле билип турар эрес эр-дир, моң.

Холунда быштаан төндүр чип доозуп орган Адар-оол: «Оо! Мен Чечен-оол акыйны удуп чыткан деп билип турган болгай мен. Чөгенчиимни! Ополчен шериниң баштыңчызы кижи каяа удуур деп харын. Удуп-даа чытса, шупту чүүлдү чүрээ-биле көрүп чыткан ышкажыл» – деп бодунга чөгенип, шала ыядыксап боданган. Ол оожум тургаш, артынчаан аъдының ооргазынче ажыр каап эгелээн.

— Суму чагырыкчызы анаа эвес шилип бергени ол-дур. Адар-оолдуң акызы-даа, даайы-даа дайын-чааже аъттанып болгай. Хем-Белдиринче дайынчы өөредилге эртейн деп билдириишкин бижиирге, он сес хар безин четпээн дээш, ооң бодун чагдатпаан чүве. Оларның талазындан бүдүн аймак чүгле аскыр өөр чылгы берген эвес, кончуг хөй инек, хой-өшкү дээш аъш-чемни безин арбыны-биле өргээн болдур ийин. Аалдар кезип, фронтуга белек чыып чораан кижи болгаш, ону эки, тода билир мен – деп, Чүлдүм ирей барык тын тынмайн, магадаан, чоргаарланган хөөннүг чугаалай каапкан.

— Чылгыны бис чедирип бар чыдар бис. Өске мал-маганны артывыста база ай деп кел чоруур. Чылгыга бодаарга, олар оожум чылар болгай. Силерни, Чүлдүм акый, орук баштадып кааны кончуг эки болду. Артывыста чонувус бо-ла оруувус-биле кээп, бо-ла одагга доктаап, дыштанып алырлар боор – деп, Чечен-оол аякта шайын төндүр ижип ора, бүзүрелин бүрүнү-биле илереткен.

— Дал дүъш үезинде арт кырынче үне бээр бис. Оон ыңай ам дөвүнчүк деп билип алыр силер. Шала дүргедей бээр бис – деп, черни эки билир Чүлдүм ирей таалыңын аътче ажыр каап дөгернип тура, тайылбырлап берген.

Одаг чанында оваалап каан хөй кургаг буъдуктарже Адар-оол көрүжүн углааш, «Кызыл Шеригге бээр мал-маган айдап кел чыдар араттарга арга кирип ыяштап турбайн, дораан оккулуптар, аъш-чем хайындырып ижер, одаар ыяш четчир-дир» – деп өөрүп боданган.

Олар чылгызын база-ла орукче шуудады берген.

Биче дүъш үезинде малдар дүвүреп эгелээн. Оларның аразында дедир тепкеш, шимчевейн турарлары безин бар. Адар-оол ооң аай-бажын билбейн, аъдының сыр маңы-биле чылгыны бир долгандыр халыткан. Айыыл болгу дег чүү-даа чок... Ынчалза-даа малдарның киштежири улам дыңзый берген. Адар-оол хөй чылгылыг аалдың оглу болгаш, малдарның киштээрин дыңнап өскен. А ам бо удаада оларның чүге дүвүренчиг киштежип эгелээнин ол билип чадап каан.

Чечен-оол оларның соондан кымчызын чайып, алгырган. А чүгле Чүлдүм ирейниң байдалы маажым. Ол чүү-даа болбаан чүве дег, чүнү-даа дыңнавааан дег, эзер кырында оожум олурган.

Чечен-оол-даа, Адар-оол-даа кызыл сөөскен кымчыларын хиик-телдир чайбышаан... Ам мырыңай шупту аъттар кулак уюк киштежип кээрге, харын-даа коргунчуг апарган. Ынчалза-даа олар оожум чылбышаан.

Арт кырынга чедир мырыңайла сыдым дурту хире чер арткан. Көк дээр безин ооң сиртинде хаяаланып көстүп келген.

Чартык сая аът ам дедир көрнүп алган алгырышкаш, киштешкеш турупкан. Оларның киштежип турары бир янзы: ыглаан-даа ышкаш. Кымчы-даа чаяр аргажок. Канчангаш-ла көрүптерге, Чүлдүм ирейниң чаактары өл болган. Улгады берген назылыг эр кижи хамаанчок, херээжен кижилерниң караандан чаш төктүп, ыглап турганын көрүп көрбээн Адар-оолдуң чүрээ чым-сырт кынган. Ол аарыбиле улуг тынгаш, хөрээн бир холубиле зде суйбай туткан.

Чечен-оол ол киштешкен аъттарже кандыг-бир-ле билдинмес кударал хөме алган шырай-биле көрүп алган орган. Ынчалза-даа ол, Чүлдүм ирей ышкаш, аттарның дедир чаза базарын болдурбас дээш ,оларның оруун доза туруп алган.

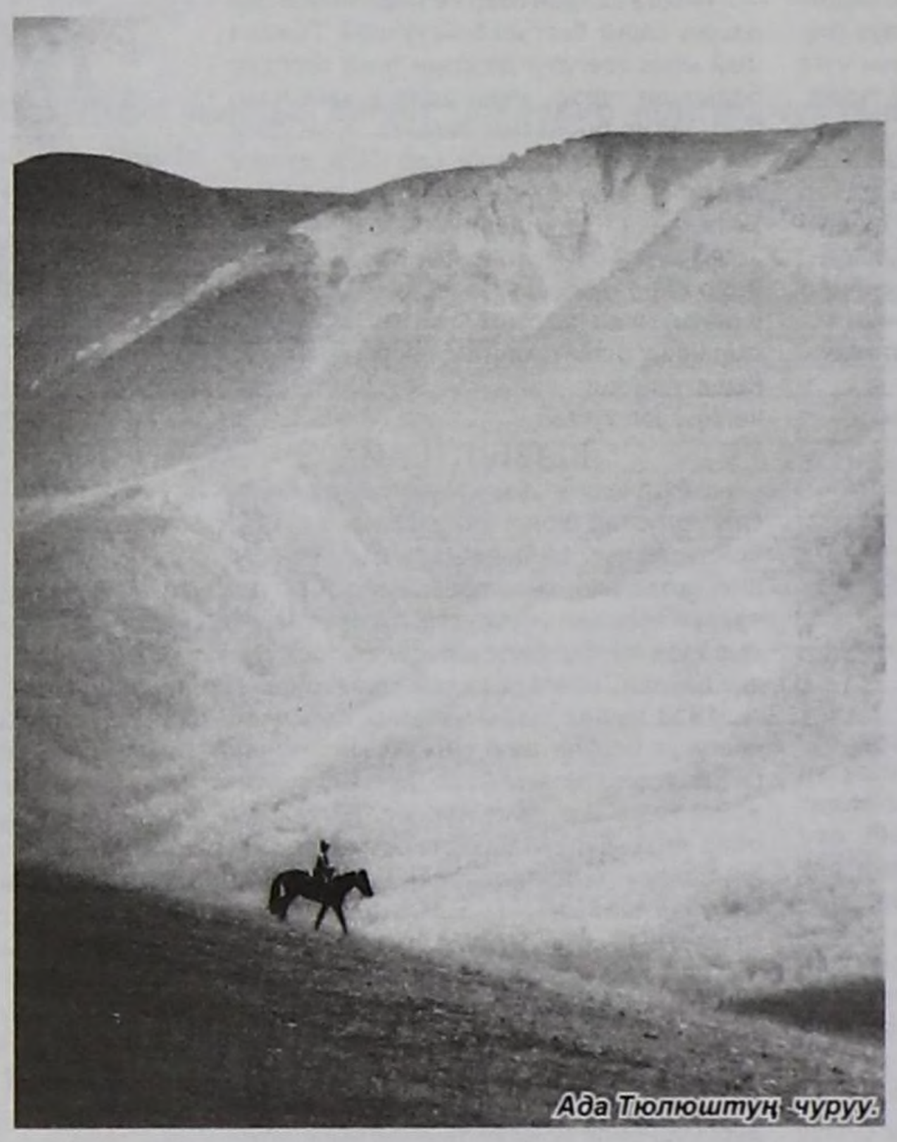
Аъттарның киштежири кулак уюк апарган. Оларның чамдыктары баштарын чайып турар болу берген. Адар-оолдуң бажынга ам-на бир бодал чык дээн. Хөөкүй малдарны! Күжүр-ле аъттарны! Эргелиг чүгүрүктерни! Өске чуртче, хары черже чоруп турарынга хомудап турары ол ышкажыл! Төрээн чери ол хире эргим-дир! Чуртун каап чадап, мөөреп турарлары ол-дур! Аъттарның, адыгуузун малдарның, кээргенчиин!

Адар-оолдуң сагыш-сеткили даклыжап келген. Бир-ле аар чүве ооң хөрээн ууштай тудуп алгандаа дег. Боду-даа билбейн, эзер бажындан так туттунуп, аъдының челинче доңгая берген. Хөрээнден ооң бодунга күш четтинмес күштүг шуурган диргелип, үндүр бүлгүртүп эгелээрге, ам шуут мөөреди ыглаш олурупкан. Төрээн чери чүгле кижиге эвес, а адыгуузун малдарга безин кайы хире хайыралыгдыр! Карактарының чаштарын шыва тонунуң чеңи-биле чода тудуп алган. Ынчалза-даа хоржок, кээргенчиг малдарны көргеш, карактарының чаштары аттыгыпла турган.

«Чок! Кызыл Шеригге чоннуң чыгган чартык сая чүгүрүктери чүве. Калчаа фашистерни чылча шаварынга киржир ужурлуг!» — дээн бодал Адар-оолдуң бажынга шывараш дээн. Ол ийи чеңи-биле арын-бажын чода туткулааш, ам эзеңгизинге хере туруп келгеш, кымчызын чайып алгырган: «Чүгле бурунгаар! Чүгле Тиилелгеже!»...

Чылгы оожургап, хөөннүг-хөөн чок бурунгаар шимчеп чорупкан.

Сайлыкмаа КОМБУ.

Ада Тюлюштуң чуруу.

"Тыва — Эльбрус-2020

МЕҢГИ ДОШ ЭРИП, АГЫП ТУРАР

Шак мындыг аттыг альпинисчи экспедицияны Тываның Альпинизм федерациязы бо чылгы план езугаар боттандырган. 14 кижилиг команда Красноярск — Москва – Минеральные Воды маршрут-биле ушкаш, июль 17-де, чаңгыс хүн иштинде Эльбрус дааның эдээнге чеде бердивис.

Ашкаландырыышкын боттарывыстың болган. Азау суурнуң чанында арга иштинге 6 майгынны тиккеш, эртенинде бедикке чаңчыгары-биле – акклиматизация кылыры-биле чоогунда 3100 м бедик Чегет деп дагже үндүвүс. Эльбрустуң шыпшыынче чедер, ооң бараанын көөр дээн альпинистер, туристер хөй болду. Бо чылын хамчык аарыг – коронавирус тарааны-биле чаңгыс-даа даштыкы аян-чорукчу чок чорду. Делегей дагларынче үнүп тургаш, ыдыктыг езулалды утпадывыс: шыырак саңны салдывыс. Ак сүдүвүстү тос-карак-биле Эльбрус уунче, тос чүкче чажып тура, Ыдыктыг Эльбрус талыгырдан келген тыварны ээ көрүп, түр када хат-шуурганын, туман-булудун чажырып аарын дилеп, чалбардывыс-даа.

Эльбрустуң адаандан 2500 метрден 3800 метрге чедир адагаштарда азып каан канат дузазы-биле шимчээр вагончиктер-биле чедер чүве-дир. Кончуг кадыр дагны өрү, ханы кашпалдар кырында бо дериг-хережелди та канчап кылып, бүдүрүпкен чүве ийик, кижи кайгаар. 3 аңгы канаттыг орук болду, бирээзи төнерге, өскезинче рюкзактар-биле кады солуй олурар. Чүгле 1 шак иштинде 3800 метрже бедий бердивис. Чадаг кылаштаан болза, бүдүн хүннүң ажылы. Канаттыг орук төнерге, дескизимээр чер тып алгаш, майгыннарывыс типтивис. Майгын бүрүзү чем хайындырар газтыг болганда, кежээки чемче ажаанзырап кириптивис.

Эльбрус үнер улустуң колдуу-ла бис ышкаш, дуу талыгыр Тывадан майгынсуур, аъш-чем, чылыг идик-хеп чүктеп алган келбес болду. Мында прокаттан бо бүгүнү төлээш, чеже-даа хонукта ап болур. Удуурда тускай вагончиктер бар: дөрбелчин-даа, доскаар-даа хевирлиг. Ында чылыг, чырык, чем кылыр чери база бар. А бистер: «Тыва альпинист кижи көктүг чайын дөрт-хана иштинге канчап удуур боор, атка багай ыйнаан»— диштивис.

Эртенинде ооргага чүгле шай-суксун чүктеп алгаш, меңгилиг дөъш өрү тепкеш, үнүптүвүс. Бедикке мага-ботту чаңчыктырарывыс ол. Бедик даглар үнерде, чаңгыс-ла арга бар: чоорту бедээш, оон дедир бадар, эртенинде оон бедиир. Шак ынчаар элээн хонуктар иштинде көдүрлүп-бадып турган соонда, кымның шыдал-күжү анаа болдур, ол кижи шак мындыг байдалга таваржып тургулаан бис. Ынчангаш шак мындыг шиитпир хүлээп алдывыс: эртен-соңгузу хүн ынаар бедип турган херээ чок, бо дүне командада эң шыырак аныяктарны алгаш, шыпшыкче шургуур-ла. Оон өске арга чок! Мачуктуң тура-соруу-даа, белеткели-даа кежээ-ле: ол хат-шуурганыгда, булут-туманныгда-даа дивес, коргуш чогу-биле кандыг-даа шыпшыкче чеде бээр кижи болгай. Ооң доңмазы мырыңай кайгамчыктыг, январьның кончуг соогунда чуга хептиг, салаалыг хол-хаптарлыг чоруур кижи. Бедик дагларга бүгү байдалдарны өөренип, сайгарып билир болгаш улусту баштап база шыдаар. Ынчангаш дүнекиниң 00. 00 шакта Мачук Томочаков баштаткан мындыг команда 3800 метрден үнүптү: Монгуш Чойганмаа (Кызыл), Тюндешев Шолбан (Кызыл-Мажалык), Донгак Артыш, Дассык Салчакмаа (кайызы-даа Кызыл-Мажалык), Ахметзянов Марат (Кемерово, Тывада ажылдап турар).

Эртенинде, июль 22-де, эртенгиниң шыпшыкче үнер мындыг.

Мен бодум хуумда Эльбрустуң мурнуу талазында Кабардино-Балкариядан үнүп көрбээн мен, бир дугаар кээп турарым бо. Бо талазы хүннээрек болгаш, меңги дош эрип, агып туру. Үстүүртен, меңгиден дамырак суглар шааладыр агып бадып турлар. Идиктеривис-биле суг сүзер апарган мындыг. Ооң кадында бо талазында харга-дошка халыыр тракторлар – ратрактар деп илчирбелиг техника база бар. Олар кижи базып каапкы дег, бо-ла келир. Ооң кырынга снегоход деп харга халыыр мотоциклдер база бар. Карак-кулак чок кушталып келгеш, дөъш үнүп чадааш, кырывысче дедир чуглуп бадып турду-даа. Техника даажы кулак-уюк. Улустуң хөй кезии чадаг кылаштавас, ол техникаларны хөлезилеп алгаш, анаа «кататьсалап» чоруп турар мындыг. Дагларга техника-биле бедип үнерин бир дугаар көрүп тур мен. Ындыг техника дузазы-биле даг үнүп турар улусту альпинистер деп адаары берге-дир деп бодадым.

Бистиң бичии мурнувуста бир тыварлыг команда маңаа келгеш, шак ынчаар аай-дидир трактор-луг Эльбрусче үнүп-батканын, доңуп-дожаанын, чамдыктарының күш-шыдалы төнгенин маңаа дыңнадывыс. Че, тааңда тыва кижи канчап ындыг ырым чок боор чүвел аан?

Мен бодум Европаның, Россияның эң бедик даа болур 5642 м Эльбрусче артыы талазындан, Карачаево-Черкесиядан үнген кижи мен. Ында магалыг болгай: меңги доң, хензиг дамырак-даа чок, кижиге шаптыктаар техниканың барааны безин көзүлбес. Таваар меңгини өрү буттарыңда дагаларлыг базып орар сен.

Баштайгы акклиматизация хүннүнде 4200 м бедикке четтивис. Бо хүн ажырбас, эртенинде 4800 метрде Скала Пастухова деп черге чедер бис дээш, майгыннарывысче бадыптывыс. Лагерьге келиривиске, адаавыста ханы кашпалдан туман-булут көдүрлүп эгеледи эвеспе, бо-даа эки агаарны оштавайн турары ол. Туман көдүрлүргe – агаар баксыраар, туман черже кирерге – агаар экижиир чүве болдур эвеспе. Шынапла, чартык шак болганда, Эльбрусту булут дуглапкан, хат күштелген, чер дүмбей, караңгылаан, долу-чаъс чаап эгеледи.

Мен бо экспедицияның улуг инструктору, Тываның эң шыырак альпинизи Мачук Томочаков-биле сүмележи бердивис. Интернетте Эльбруста агаар-бойдустуң байдалын каш хонук бурунгаар көргүзүп турар чүве. Бо чоокку 10 хонук иштинде аяс хүн шуут чок, шупту хүннер бүргег, хаттыг, хар-туманныг мындыг. Бис маңаа аяс хүн хүннеп кээрин манап шыдавас бис, дедир ужар билеттеривис хонук-хуусаалыг. «Делегейниң 7 бедии – Тыва» команда-биле бис иелээ өске диптерге оюнга, база ооң Президентизи С.К. Шойгунуң 65 харлаанынга тураскааткан 4 метр узун өңнүг баннерни Эльбрус кырынга көдүргеннер. Бистиң алдарлыг чер-чурттуувус, РФ-тиң камгалал сайыды Сергей Күжүгетовичиге тыва альпинистерниң бичии, бөдүүн белээ бодур! Ооң кырынга Тываның, Россияның, Чөөн-Хемчик кожууннуң туктары база киискээн.

Аарыг-хамчык кайда-даа чаттылган турда, тыва кижиниң сузу бастынар боор бе, шак мындыг сүлде-сүзүктүг улус-тур бис ийин!

Лагерьге арткан альпинистеривис 4200 метрден 5000 метрге чедир көдүрлүп, бедик даглар кандыг боор чүвел дээрзин өөренип, арга-дуржулга ап көргеннер. Олар дээрге: Ховалыг Юрий (Сүт-Хөл, Бора-Тайга), Монгуш Светлана (Кызыл), Кара-Сал Анна (Чадаана), Ооржак Саманта (Кызыл-Мажалык), Тюндешева Долаана (Кызыл-Мажалык), Салчак Маюша, Салчак Алдын-Ай иешкилер (Кызыл).

Сорулгавыс чедиишкинниг, баш удур чедип алгаш, адаанга ногаан аргага ийиүш хондур дыштаныр аргалыг болдувус. Аңаа Ховалыг Юрий 65 харлаанын, Тюндешева Долаана 49 харлаанын альпинисчи езу-биле демдегледивис.

9.00 шакта бистиң командавыс 5642 м Эльбрустуң шыпшыынче үне бергенин телефон дамчыштыр дамчыттылар. Ол-ла болгай, дидим чорук кажан-даа чедиишкинге, тиилелгеге эккээр! Олар шыпшыкка Тыва-Эльбрус-2020 экспедицияның кол сорулгазын күүсеткеннер: меңгилиг Россияның эң бедик дааңга Орус география ниитилелиниң 175 чыл болган Төрээн Тывавыстың бедик дагларындан уштунуп, өзе берген тыва альпинистер ам Россияда эң бедик дагны чуртсуна берген, арга-дуржулгавыс, даг үнер мергежиливис өзүп-мандып турарының барымдаазы бо-дур.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ,
ТР-ниң Альпинизм федерациязының президентизи.

"Шынның" 95 чылынга

САЛЫМ-ЧОЛУМ УЖУКТАЛГАН СОЛУНУМ

(Төнчүзү. Эгези №68,71 (19410) "Шында").

Корректорлап кады ажылдап чораан эш-өөрүмнү сактып көрейн: Кара-Сал Хертековна Севиль мен ышкаш ревизор-корректорлап ажылдап турган. Аравыста чок, мырыңай чоокта чаа эш-өөрүнден, ажы-төлүнден чарлып чорупкан. Севиль онза кижи, бичезеткилдиг, дузааргак. Үе берге-даа болза, кады ажылдап чораан эжингге барбаска кайыын боор дээш, Людмила Салчаковна-биле кады барып, үдеп каан бис. Дыка хөй үе иштинде аарып турган. Хараадап артып калган мен. Редакцияга школа-интернатка башкылап тургаш келген кижи. Ажылга дузалажып, айтып берип турган мен. Хертековнаның эпти-ле: «Аныяктар хамаанчок, Иргитовна мээң башкым, мен оон өөренип алган мен» — деп органын бо-ла дыңнаар мен. Калчан Тамара Ховалыговна, Севекпит Елена Ооржаковна, Тас-оол Оюмаа Байкараевна, Монгуш Вера Байымбааевна, Барыска Елизавета Маадыевна, Монгуш Таися Салчаковна, Бады-Сагаан Любовь Чүдек-ооловна (бо эживис шагда-ла чок), Донгак Раиса Дакаевна олар-биле аргадуржулга солчуп, кады ажылдап чораан мен. Оларга ам-даа чоргаарланып, бола ужуражып, чугаалажып чоруур бис. «Шынга» 1989 чылга чедир ажылдааш, пенсиялап алгаш, үне берген мен. Ол үеде 50 харлыг хөй уруглуг ие кижи пенсияже үнер ужурлуг деп негелде улуг турган. Даргаларым: «Кажан чоруур кижи сен, Иргитовна» — дээш, кулаам коңгалап туруп берген. Хоорайга оларны көрүп каанымда чаштына бээр турган мен. Кандыг-даа буруум чок, чүгле хөй ажытөлдүг – 5 уругнуң иези кижи болгай мен. Үнүп чоруптарга, муңгаранчыын канчаар, өскен-төрээн чери, коллективи, эш-өөрү. Чамдык өөрүм Любовь Чүдек-ооловна, Севиль Хертековна суглар мени деткип, ажылдап-ла келген чериң бо ышкажыл, канчап үнер боор чүвел, даргаларга барып чугаалаал, үнериңге кайыын боор, артында ветеран кижи. Мен-не болзумза анаа үнмес мен, Иргитовна» —деп-даа органнар. «Каяа оларның-биле маргыжып турар ону, уруглар. Ажырбас, кижи чурттай бээр» — дээн мен. Үне бергеш, ажы-төлдүг кижи анаа орар эвес, обком партияга-даа, администрацияга-даа, садиктерге-даа түр када улус орнунга ажылчын ажылга ажылдап туржук мен. Оон «Тыва республика» солуну ажыттына берген. Редактору Куулар Дойлуевич Шомаадыр чоокта чырык өртемчейден чорупкан болган. Хөөкүй даргамны. Мени «Биске чедип кел, Иргитовна, чаа кижилерни солун ажылынга өөредип көр» — дээрге, ол солунга бир чаа кижини корректор ажылынга өөредип ажылдап турган мен. Көңгүс мугулай кижи: «Херек чок ажыл-дыр мооңар, ажылдавас мен» — дээш, каапкаш чоруй барган. 1991-92 чылдарда аңаа ажылдап тургаш, 1993 чылда бодумнуң төрээн солунумга «Шынга» катап ажылдап чедип келген мен. Элээн үр ажылдап тургаш, 60 харлаан юбилейимни база эрттирип алган мен. 1998 чылда күзүн шөлээлеп алгаш, 60 харлыг кижи ажылдап турарымга кайыын боор деп бодааш, үнүп чорупкан мен.

Партия съездизиниң үезинде чоорган дег улуг калбак арыннарны эштип алгаш, хондур-хүнзедир ажылдап турганыысты сактып орарымга, дүүн чаа-ла ажылдап турган дег кыннып кээр-дир. Чылдар эрткен тудум, кончуг онза, эптиг-найыралдыг коллективке ажылдап чораан аас-кежиктиг кижи-дир мен деп бодап орар-дыр мен. Кызылда «Щетинкино-Кравченко» кудумчузунда эрик чоогунда чаңгыс каът эрги ийи бажың бар. Бирээзи беттии талазында – типография бажыңы, ындыы талазында бичежек бажың (ам ында хоорай прокуратуразы) хөй чылдар иштинде парлалга ажылдакчыларының – журналистерниң, корреспондентилерниң, чогаалчыларның ажылдап чораан төөгүлүг оран-савазы – «Шын» солуннуң редакциязының бажыңы ол. Мен бир-ле дугаар күш-ажылымның эге базымын ол бажыңның эргинин артап, ажылдап эгелээн мен.

Хөй-ле үелер эрткен. Ол төөгүлүг бажыңның чаны-биле эрткен санымда-ла, аңаа ажылдап чораан кайгамчыктыг кижилери — журналистери, чогаалчылары, корреспондентилери, редакторлары сагыжымның ханы дүвүнде шыгжаттынып артып калгылаан. Өйлеп-өйлеп оларны сактып, бодап кээримге, чылыг-чымчак арын-шырайлары, омак-хөглүг каткы-иткизи, чугаа-сооду, оюн-баштаа кижиниң кулааңга дыңналып, оларның овур-хевири ол-ла хевээр эң-не эргим кылдыр кижиниң сагыжынга көстүп келгилээр чорду. Хар-назынын алыр болза, чамдыктары чаа-ла 60 хар иштинде, 70 хардаа четпээн боор деп бодаар мен. Шуптузу кижиге канчаар-даа аажок харааданчыг.

Ам канчаар боор, оон эрткен чүве бар эвес, бойдустуң солуттунмас, эгиттинмес ыдыктыг хоойлузу-дур. Ол хоойлуну чүүдаа чүве арта-даа базып, ажа-даа базып шыдавас.

Бо чылын төөгүлүг солунувустуң 95 чыл ою. Амгы үеде ында ажылдап турар редакторга, бүгү-ле аныяктарынга, кижи бүрүзүнге чедиишкиннерни, аас-кежикти, ак орукту, кадыкшылды редакцияга кады ажылдап чораан эш-өөрүмнүң – ветераннарның мурнундан байыр чедирип, мөгейип олур мен. Холуңар дыңзыг, сеткилсагыжыңар көдүрлүүшкүннүг ажылдаңарла! «Шынның» бо юбилейинге чедир чурттавайн барган аныяктарывыска, журналистеривиске, ажылдакчыларывыска мөңге алдар!

Аный ДЕМИР-ООЛ, күш-ажылдың хоочуну, парлалганың тергиини.

АВАШКЫЛАР

чечен чугаа

Чочагайның арагачы, дерзии ашаа кадайының эрткен-барган чурттагазын коптарып, хүннеп, амыр-дыш бербейн, хол дээп, эттээр турган. Бир катап эзирик келгеш, эмдик аът дег, буду-биле теп-деспеп аажылаан соонда, эмчиге баргаш, бир кил ажыг оолду божаан. Эмчилер ооң кижи болурунга бүзүревейн турганнар. Ынчалза-даа тускай камерага азырап, эки хайгааралга турганындан күш кирип өзүп келген. Ооң адазы эмчиге келгеш, кадайынга: "Кижи дүрзүзү чок, чараа-дымаа ышкаш чүвени канчаар сен, өзүп-даа келзе, инвалид кижи боор, албас мен деп билдириишкинден бижип каг" — дээш, кадайының арнынче дүкпүрүпкеш, чоруй барган. Ол шии-биле ашаа кадайынга-даа душпаан, бажыңынга-даа келбээн, оглунуң бар-чогун-даа билбес. Эдержилге үезинде бөлүглежип, чыглып алган маңнажып чоруур ыттар дег, кадайлар-биле каттыжып, арагалап чоруп берген. Эмчилер авашкыларны үндүр бижип тургаш, оглун элекке эмигден үндүрбезин чагып турган. Эмиг сүдүнде чаш кижиниң өзүлдезинге херек микроэлементилер, витаминнер хөй. Авазы эмчилерниң адап алганы-биле оглунуң адын Оолчукпан кылдыр херечилелинге бижидип алган. Эмчилерниң сүмезин ёзугаар Чочагай оглун улуг ашак болгуже эмзирип келген.

Бир катап Чочагай диспансеризация эрткен соонда, эмчилер ооң эмиинде ыжык барын тодарадыпкан.Чочагай ону дыңнааш, өөрүшкү-маңнайы чидип, муңгарап эгелээн.Ооң бажынга авазының эмиг рагындан чок апарганы кире дүшкен.Ынчангаш: "Оглум канчаар ирги?" деп бодал бажынга туман тыртып туруп берген. Ол кезиишкин эркен соонда бажыңынга келгеш, эмчилерниң бижип берген эмнерин ижип, эм оттар-биле чиңнеп-даа турган. Аарыгның байдалы экижиир хире эвес. Чамдыкта медерели чиде-даа бергилээр. Бир хүн сергеп келгеш , оглунга чагыгсөзүн бижээш, сыртык адааниче суп алган. Оолчукпан школадан келгеш, лама башкылардан эмтаңны-даа чалап эккээр. Авазы оглун бажындан суйбап, чыттап, чассыдып оргаш, баары ажып келген соонда, карааның чажын тудуп шыдавайн баар. Оглу авазын көрүп кааш: "Ыглава даан, авай"— дээш, карааның чажын хензиг холдары-биле чода тудуп каар. Лама башкының берген эмнерин авазынга ижирткеш, ийи холунуң адыштарын чыпшыр туткаш, Далай-Ламаның чуруунга барып тейлеп турган. Ооң соонда кожазы бир кудумчуда караң көрнүр, төлге салыр ашакка чедип келгеш, авазының дугайында чугаалаарга, ашак: "Бо шагда мен ышкаш кижилерниң ажылының үнези улгаткан. Чер, дээр эзлери-биле харылзаалыг болгаш, оларны ашкарып-чемгерер, хүндүлеп, хөгледир болгай мен, он муң акшадан эккел че"— дээн.Оолакпан: "Бисте авамның пенсиязындан өске акша чок, бо бир муң акшалыг мен"— дээш, оозун сунарга, ашак тоомчага-даа албаан. Акшаны хоорайда банкылар, чээли бээр черлер берип турар болгай, ол черлерге баргаш: "Акшадан дилеп ал, чээн"— дээш, хая көрнүп чоруй барган."Меңээ чээли бербес-ле болгай, акым"— деп чыдырда-ла, ашак: "Даштын да чыып чораан акшаларымны, улус келди чайлап бер" — дээш үндүр идипкен. Ол: "Боттарының думчуун бодаар, кээргээр сеткил чок кижилер бо сарыг өртемчейде бар-дыр" деп чүвени билип алган. Бажыңынга чедип кээрге, авазының чанында төрели бар боорга, ол амырай берген. Ол дүне авазы угааны кирип, караан көрүп келгеш, оглунга: "Мен-даа бо чырык өртемчейден чоруур дей бердим, оглум. Бурган меңээ бо хире назынны, чурттагланы хайырлаан-дыр.Бойдустуң хоойлузу ындыг. Мээң шагым келгени бо. Мен бүрлү бээримге, кортпас сен, шүве.Төрелдериң бар-ла болгай, кижи өскүзүнден өлбес, оглум. Сени өөредип, өглепбаштап шыдавадым. Ону сен бодуң чедип алыр сен. Книшкамбажыңывысты сеңээ арттырып кагдым. Даайың Бады сугда инектер, өшкү, хөй бар. Сеңээ чагыым бо-ла, оглум" — дээш, чагаа хавын тутсуп берген. Оон үр-даа болбаанда, Оолакпанның авазы шимээн барган. Бажыңда улустуң ыы-сыызы дойлуп, карак чажы соксаал чок бадып турган.

Оолакпан эмчи академиязын дооскан соонда төрээн чуртунга келгеш, онколог эмчи боол ажылдап кирипкен. Бир хүн эмиинде ыжыктыг бир аныяк ургага кезиишкин кылган соонда, дыштанып чыткаш, удуй хона берген. Ол дүжүнде авазынга кезиишкин кылган. Авазы эттине берген, оглунуң кудазында кернииң кулактарынга сыргалар суп берип турар болган. Эртенинде таныжынга боодал чечээн сунгаш, бадыланчып аарын дилеэрге, уруг удурланмаан. Галя Новосибирск областың Назарово суурунга төрүттүнген.

Ада-иези Капыловтар дээр улус. Ачазы мал эмчизи,авазы зоотехник, арат ажыл-агыйлыг. Чайын шөлээзинде Оолчукпан суг авазының чагыын бодап, даайы болур Бады сугга аалдап келгеннер. Галя көдээ амыдыралды эки билир болгаш, кылып билбес чүвези-ле чок. Аалдың инээн сагжыр, сүдүн тыртар, хойтпаан хайындырар. Мал ишти-хырны сып турда, шевер кыс удазынга ораашпас дижири дег, шуут холдары караңнаар бооп тур. Бадының кадайы кернин: "Чамдык тыва уруглардаа ажыг" — деп мактап орар. Галя бээ, кунчуун ак үс, сливочное масло болгаш, ногаа болбаазырадып чиирине база өөредип алган. Кажан Тывага коронавирус эгелей бээрге, чамдык эмчилерни халдавырлыг аарыг эмнээр эмнелгеже шилчидип эгелээн. Оолакпанны чаа ажыттынган эмнелгениң эргелекчизинге томуйлапкан. Ол эмнелгезиниң дериг-херекселдерин, лаборатория, янзы-бүрү аппараттарны боду Саян артындан чагып, дилеп чорааш, бүрүн четчелеп алган.Эмнелгени кызыл, ногаан зоналарга эде дерип, эмчилерни камгалал хеп-биле база хандырыпкан. Эмчилерни бөлүктеп ажылдаар кылдыр үскүлеп, чемненип, дыштанып, удуур черлерин белеткеп алгаш, ажылдап кирипкен. Коронавирус-биле аараан кижилер дүнхүн чок кээп эгелээн. Эмчилер кижилерниң кадыы дээш, дайынчы байдалга ажылдап турганнар. Бир катап эмчиге байдалы кончуг багай ашак, кадай ийи кижини эккелген. Оларның өкпелериниң чеден, сезен хуузу өлүгленген. Чаа кирген кижилерни Оолакпан боду холга алгаш, эмнеп кирипкен. Өкпелерин кислородка кошкаш, капельницаны салыпкан. Ханынче имплантацияны кудуп, дүн-хүн дивейн оларның чанынга туруп тургаш, диргизип үндүрүпкен. Ашак чанып чоруп тургаш, четтиргенин илереткеш: "Сээң ачаң мен-дир мен" — дээш, будундан туттунупкан. Оолакпан: "Мени өске бир кижи-биле салчап тур боор силер" — дээш, тургузу тырткаш, скораяга олурткаш чорудупкан. Авазы дириг турда ачазының дугайында айтырарга: "Ол кижи сээң төрээн адаң эвестир, кончуг дерзии араатаннар дег, дайзын-дыр, мээң ханым ижип чорааш, кыжын доңуп калган" — дээни сагыжынга кирип келген. Аарыг кижиниң буттарының салаалары чок болгаш, кылаштаары багай боорга: "Ол мээң ачам эвес ирги бе?" — деп, машина соонче кайгап алгаш туруп калган.

Галя перинаталдыг төпке коронавирус-биле аараан иштиг иелерни эмневишаан, олардан кадык, шыырак уругларны божудуп, хүлээп ап турган. Оолакпан авазының бир чылдаанында ооң чевээн чаарткаш, гранитттен кылган плитка дашка оглун эмзирип олурар чуруун ойдуруп кылдыргаш, тураскаалды тургузупкан. Чуруктуң адаанда: "Авамга мөңге алдар!"— деп бижип каан. Ооң-биле чергелештир, ол авазының дугайында шүлүктү бижээш, доктаамал чугаалап чоруур апарган.

Виктор ДАНДАР,
Кызыл хоорай.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

«Шын» солун тыва дылдыгларның – чырыткызы. Бир эвес солунда ажылдап турар журналисти демир-үжүк чемгерип чоруур болза, а редакторнуң «хлеви» микрофондан – репортердан келир. Ындыг-даа бол, каттыштырып чоруур бир чүүл бар. Бөрүнү буттары чемгерер дижир, оларны база ындыг. Корреспондент дээрге угаан ажылын кылып чоруур кижи-дир. Ооң четпес, барбас чери-даа чок. Олар кезээде чоннуң, хөй-ниитиниң аразында чоруур болгаш чылдың дөрт эргилдезинде уйгу-дыш чок, үргүлчү чогаадыкчы дилээшкиннерде турар.

Мен 8-9 кг репортер чүктеп алгаш, "Тыва" телерадиокомпанияга барык 35 чыл ажылдадым. Тываның кожуун бүрүзүнге четтим. Улаштыр Кызыл кожууннуң Сукпак, «Эврика» уруглар төвү, ол ышкаш 16 школага 15 чыл дургузунда «Аныяк корреспондент» деп бөлгүм башкылааш, Парлалга бажыңында: «Шын», «Тываның аныяктары», «Сылдысчыгаш» редакцияларның эжиктерин ажыдып, өөреникчилеримниң, бодумнуң ажылдарымны тудуп алгаш, ынаар та чеже базып кирбедим дээр.

Бо күзүн, тодаргайлаарга, 1925 чылдың август 31-де тургустунган, 95 харлаар «Шын» солун – ада-иемниң холдан салбас солуну. Ынчангаш оларның аайы-биле кара чажымдан-на барык 70 чыл дургузунда номчукчуларының бирээзи дээрзинге чоргаарланып чоруур мен. «Шын» — тыва дылдыгларның сагыш-сеткилиниң, үзел-бодалының чырыткызы. Ооң кол бадыткалы апарганымга, чүгле номчукчу эвес, харын доктаамал бижикчизи болганым сеткилимни өөртүр. Солун номчуп чаңчыккан кижилерниң мындыг чугаазы бар: «Чем чокта кижи аштай бээр, а солун чокта угаан-сагыш хоозурай бээр дээр». Шак-ла ындыгларның бирээзи мен. Бо хамчыктыг аарыг «коронавирус» үезинде улуг назылыглар «бажыңга олурар» деп хоойлуну сагып олурар болгаш, хоорайда солун садып чоруур аныяк оолдуң телефонун билип алгаш, бажыңывысче эккелдирип алырывыс чаяан болду.

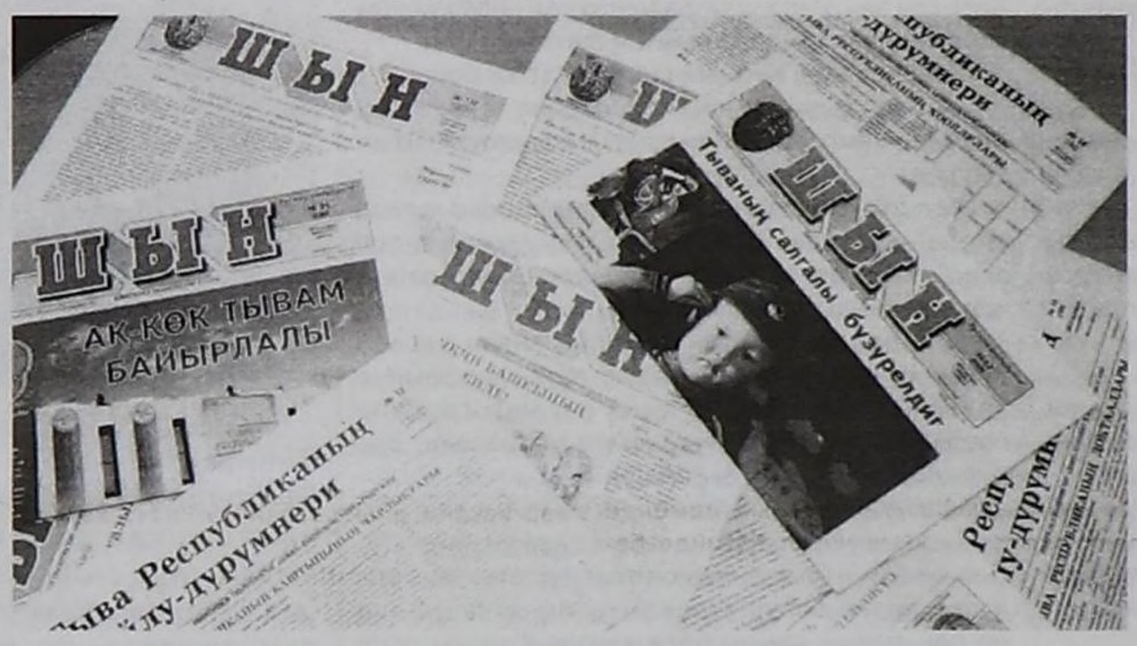
95 чыл – барык бир чүс чыл-дыр. Ол үеде янзы-бүрү эргилделер, дайын, тайбың дээш амыдырал бодунуң кымгадаа чагыртпас хоойлузу-биле хайныгып эрткен үе. Мээң назыным иштинде «Шын» база-ла кижилерниң салым-чолу дег шаптараазыннарны-даа, эки-даа оруктарны чурттап эрткен.

«Шын» солунга хөй – 19 чыл ажылдаан редактор В.С. Шаравии дээрзин улуг кижилер билир. Ынчангы ортумак назылыг журналистерниң хүндүлүг башкызы. Ооң ажылдап турар үезинде солун барык хүн санында үнер, хемчээли-даа улуг турган. Валерий Севилбаевич Тыва телерадиога база ажылдаан болгаш, ак-көк экранга үнген дамчыдылгаларны доктаамал дыңнап, көрүп, хайгаараар. Корреспондентилерге чымчак, чылыг үнелелди бола бээр удуртукчу. Чижээ, мээң адрезимге мындыг чагааны чоруткан:

"Экии, Светлана! Ачаң адын билбес мен, ол дээш буруудатпайн көр. Уруглarга, аныяктарга, херээженнерге тураскааткан дамчыдылгаларың мээң сеткилимге дыка-ла тааржыр-дыр. Далаш чок, оожум, тода, хоюг үнүң таалап дыңнаар апардым. Дамчыдылганы белеткеп, организастап, таарыштыр кылып, дыңнакчыга чедингир кылдыр дамчыдып турарыңны ап көөрге, салым-чаяаның чечектелип, мергежилиң бедиинде чедип, дуржулганың улгаткан-дыр. Өөрүп, байыр чедирдим. Ынчангаш нарын бо үениң иштинде кывыскан чырыктың дыка хөй асканнарны амыдыралдың ак, чоннуң чоон оруунче үндүрер боор деп идегедим. «Чинчи-шуру» деп шүлүкчүгежимни дамчыдылганга ажыглаар ирги бе дээш сөңнедим".

Хүндүткел-биле Валерий Шаравии.

ХОЛДАН САЛБАС СОЛУНУМ

Мындыг улуг ат-алдарлыг журналистиң бо чылыг сөстүг чагаазы мээң чогаадыкчы хей-аъдымны улам күштелдирген. Холунуң үжүү дыка чараш, ол чагааны дүүн чаа алган дег. Парлалга Бажыңынга келген санымда-ла сактып кээр мен. Ооң «Чинчи-Шуру» деп шүлүүнге сураглыг композитор Олег Сарыглар дораан-на аялга чогааткан. Ол ыры аныяктар дамчыдылгазынга доктаамал чаңгыланыр турду.

Эки кижилер кижиниң чүрээнге таңмаланып артар. Мырыңай чоокта дег, өрээлинге бажын безин көдүрбейн, ажылдап органнар Таан-оол Попанашович Хертек, Даңгыт Иргитович Чыдым олар хеп-хенертен «кызыл-дустай» бээрге, чоктанчыг-ла чорду. Бүгү тала-биле талантылыг Владимир Федорович Чадамба «чок болган» деп дыңнап кааш, меңээ чырык хүн караңгы дүн дег болган. Ооң-биле Кызылдан Моолду дескиндир «Найыралдың аян-чоруу» — 14 машинадан тургустунган авточарышка ийи недель он хонук дургузунда чаңгыс экипажка чораан энерелдиг дуңмам. Ол Ленинградтың күрүне университединиң журналистика факультедин дооскаш, Кызылга ургларының авазы-биле куда туткан байырлалынга өг-бүлевис киришкенивис утпаан бис. Мергежилин ыяк билир, солун, баштак, профессионал журналист.

«Шын» солуннуң кол даянгыыжы – көдээ-иштиң бижикчилери болгай. Ылаңгыя амыдыралдың судалын эки билирлер, үргүлчү арга-сүмезин, ууттунмас дуржулгазын бижип, сөңнеп чоруурлар хөй. Ындыгларга Аваа Чигжитович Монгуштуң үнелиг болгаш чечен-мерген сөстерлиг материалдарын номчааннар эки билир. Ол ышкаш «Шынга» чүрээ-биле бердинген бижикчилер — Тыва радионуң авторлары Чөөн-Хемчиктен Оолак Даржааевич Кара-Сал, Сүт-Хөлден Бораш Серенмаевич Ондар олар ынак солунунуң 95 чыл оюнга чедир чурттавайн барганнары, дыка-ла харааданчыг болду. Шак мындыг бойдус чаяаган парлалгага хандыкшаан салымныг, шудургу, хайыралдыг кижилерниң мөзүлүг шынары номчукчуларның чүректеринде, Тываның парлалгазының төөгүзүнге артар.

Ийе, амыдырал чаңгыс черге турбас. Июль 1-ден «Шын» солун неделяда чаңгыс катап үнүп эгелээн. Солуннуң арыннары хөй. Бо өскерлиишкиннерни амыдыралга чурттап эрткеш көөр. «Шын» солунга XXI чүс чылдың чаа арны ажыттынганда, үениң бир хевириниң базымы деп билир апаар.

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ.
(1977 чылдан бээр Журналистер эвилелиниң кежигүнү).

Акция

БУЯННЫГ АНЫЯКТАР

Бистиң кожуунда бүгү чурттa ышкаш «Кады бис» («Мы вместе») деп акция чоруп турар. Акцияның чалгыыбиле эки турачы аныяктар (волонтерлар) хоочуннарга дузалажыпкелди. Волонтерлар дээрге тускай дуза кадып турар буянныг аныяктар-дыр. Бир эвес хоочуннар дуза дилеп, оларже долгаптарга-ла, дораан чедип кээрлер.

Волонтерлар апрель айның төнчүзүнде кожууннуң улуг назылыг хоочуннарынга, бо кончуг халдавырлыг аарыгга удур ботаңгыланырының берге үезинде, буянныг үүлени кылып, бирги хереглелдиң бараанарын, аъш-чем аймаан дамчытканы хоочуннарга улуг өөрүшкү болгаш улуг дуза болган. Берген чем аймаандан чүү чок дээр боор: шай, дус безин бар чорду. Тыва чон «кижи сеткили бичии чүведен өөрүүр» дээр болгай.

Мээң волонтер оглумнуң адын Мерген Викторович дээр. Кончуг дузааргак, чугаакыр, эрестиг оол болду. Дуза херек болза, долгаптарын чугаалааш, телефонунуң дугаарын берип кагды. Оон ыңай ама саазында волонтерлар штавының планын, телефонунуң дугаарын бижээн хуудусту меңээ бергеш, бот-тускайланыышкын үезинде хөй кижилер чыылган черлерже баарын шегледирин, чоок кижилери-биле ужуражырын кызыгаарлаарын сүмелеп, тайылбырлап берди. Чүге дизе бистиң кырган улустуң иммунитеди кошкак, алызындан чырга аарыглары база хөй. Ынчангаш улуг назылыг улус шуптувус серемчилел бөлүүнде турар болгай бис.

Бо халдавырлыг вирус назылап кырый берген улуска кончуг берге дээр деп турар. 65 хардан өрү назылыг кижилерниң кадыынга бо хамчык аарыгның чыпшынарының шынары база эң-не бедик болуп турар.

Бо берге үеде халдавырлыг аарыгны бистиң кожуунче киреринэвээжедир дээш, бүгү-ле чүүлдерни кылып турар эмчилеривиске, дарга-бошкаларывыска, эки турачы аныяктарывыска кожууннуң бүгү хоочуннарының мурнундан четтиргенивисти илередип, волонтерларның дузазын улуг өөрүшкү-биле хүлээп ап турганывысты сеткиливис ханызындан илередип олур бис. «Демнигде күштүг, тепкиштигде быжыг» деп чоннуң угаадыының шынныын херек кырында көрдүвүс. Бис «Кады бис!» Ынчангаш бүгү чонумга кадыңарны камнаарыңарны база хей аъдыңар кезээде бедик чоруурун күзедим.

К. СЕНГИ-ДОРЖУ,
РФ-тиң школаларының хүндүлүг ажылдакчызы,
Күш-ажылдың хоочуну.
Бай-Тайга кожуун.

Шүлүк кыдыраажындан

ЭМЧИЛЕРГЕ ЙӨРЭЭЛ

Эртенги хүн хаяазы дег,
Эргим эштиң шырайы дег,
Ээлдек, бөдүүн, эриг баарлыг,
Эчис-чолдуг эмчилерим.
Эмчилерим, эмчилерим,
Энерелдиг эмчилерим.
Эртем-биле чепсегленген,
Эрес-кежээ эмчилерим.
Хамчык аарыг халдап кээрге,
Хамык оруун доза туруп,
Кадыын, тынын харамнанмас,
Кайгамчыктыг эмчилерим.
Чаалыг шөлде дайынчылар дег,
Чалданыш чок чараштарым.
Коргар-сестир чүвези чок,
Кончуг эрес эмчилерим.
Улуг эмчи, лаборант, сестралар
Улай туруп, демисежип кириптерге,
Коронавирус, халдавырлыр аарыглар
Коргуп дезип, эстип чидип, тиилеттирер.
«Делегейде эмчи кижи
Деңнежиг чок маадыр ол!» — деп,
Мөгейбишаан, йөрээл салып,
Бүгү чону алгап туру.
Пандемия, карантинни
Базып, тиилээр эмчилерге
Ынакшылды, чоргааралды
Ыры-шүлүкке алгап тур мен.

Ким-оол САРЫГ-ДОНГАК,
Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, алдарлыг башкы.

Уруглар чогаалының булуңу

АРЗЫЛАҢ БОЛГАШ КҮСКЕ

Египет тоол

Шаг шаанда дагларга күчүтен Арзылаң чурттап чораан-дыр оо. Ол хүннүң-не аңнаар, ынчангаш аңнар оон коргар турган.

Бир-ле катап Арзылаң зът-кежи чүү-даа чок кылдыр балыгланган Пантерага таваржы берген. Ол өлүг биле диригниң аразында чыткан. Арзылаң оон айтырган:

— Канчап бардың? Кандыг аңга зът-кежиңни ынчаар балыгладып алганың ол?

Пантера арай боорда:

— Кижиге — деп харыылаан.

— Кижи деп чүл ол? — деп, Арзылаң айтырган.

— Кижи дээрге холчок кажар амытан-дыр, ооң холунче черле кирбе — деп, Пантера чагаан.

Чүү-даа чок кылдыр балыгланган Пантераны көргеш, холчок ажынган Арзылаң Кижини дилеп чоруп каап-тыр. Орукка чоруп оргаш, ол чүген-суглуктуг Элчиген биле Аътка таваржы берип-тир.

— Силерни кым чүгеннеп кааны ол? — деп, Арзылаң айтырган.

— Бистиң эвис Кижи — деп харыылаптырлар.

Арзылаң элдепсинип кайгаанындан алгырып-кан:

— Кижи канчап силерден күштүг болду?!

Аът биле Элчиген тургаш:

— Ол дээрге бистиң эвис-тир. Делегейде Кижи дег угаанныг амытан чок. Ооң холунче кире бердиң, халак — дээннер.

Арзылаң улаштыр чорааш, Адыгга таваржы берген. Ооң дыргактарын кезип, диштерин тура тыртып каапкан бооп-тур. Арзылаң ону көргеш:

— Чугаалап көрем, Кижи сенден күштүг чүве бе? — дээн.

— Күштүг! Мен Кижиге хөлечиктеп турган мен — деп, Адыг чугааланы берген. — Бир катап ол меңээ мынча дээн: «Сээң дыргактарың хөлүн эрттир узун, чем чииринге, шаптыктаар-дыр. Диштериң багай, чем дайнап шыдавас-тыр. Мен оларны тура тыртып кааптайн. Ынчангаш мен сеңээ ооң мурнунда чип турганыңдан ийи катап хөй чем эккеп бээр мен, чөпшээрежир сен бе?»

Мен чөпшээрежиптим. А ол мээң диштеримни болгаш дыргактарымны тура тыртып каапкаш, караамче элезин чажыпкаш, четтирбейн барды.

Арзылаң ону дыңнааш, оон-даа артык ажынган. Оруун улап чорааш, удавааида ол ыяшка бастырып алган Арзылаңга таваржы берген. Ушкан ыяш ооң даваннарын кызып алган, канчаар-даа чүткүүрге, ууттунмас болган. Арзылаң оон айтырган:

— Канчап ыяшка бастырып алдың? Кым сени ынчаар хилинчектеп кааны ол?

Хөөкүй Арзылаң:

— Кижи-ле болгай. Оон ойлап чор, аңаа черле бүзүреве. Кижиниң кажары кончуг эвеспе. Ооң холунга черле кирбе. Мен Кижиге таваржы бергеш, ооң чүнү кылып турарын айтырдым. А ол мынча диди: «Мээң ажылым меңээ кырыыр чай бербейн тур. Мен сеңээ кажан-даа өлбес кылдыр чол дем-дээн белекке берип болур мен. Чүгле баштай доо турган ыяшты ужурар апаар. Ынчан чол демдээн алыр сен — дээш, ол бо ыяшты ужургаш, унун чара шаап, шаанчак каккаш: — Олче холуң сук!» — диди. Чарыкче холум суптарым орта, ол шаанчаан ушта шаапкан болгай.

Арзылаң ону дыңнааш, каткызы кээп мынча дээн:

— О Кижи, кажан-бир мээң аспаамга кирер болзуңза, аңнарга чедирип турган хораң дээш, сенден канчаар негеп алыр ийик мен!

Ол Кижини дилеп чоруп орда, аңаа хензиг Күске таваржып кээп-тир. Арзылаң ону даваны-биле чуура базыптар дээш, дап берип чыдырда, Күске чаннып эгелээн:

— Мени өлүрбейн көр, дээргим! Мени чигеш, тодар эвес сен. А салып чорудуптар болзуңза, кажан-бир сеңээ дузам көргүзе бээр мен.

Арзылаң кыжырымак хүлүмзүрээш:

— Эх, сени-даа, меңээ кандыг дуза кадып шыдаар сен аан. Чер кырында меңээ күш чедер, меңээ хора чедирип шыдаар амытан бар эвес!

Ынча дээрге, Күскениң шорузу аттыг болган:

— Сээң кырыңга айыыл диргелип келзе, сени өлүмден камгалап ап шыдаарымны даңгыраглап тур мен!

Арзылаң ооң ол сөстерин баштак кылдыр хүлээп алгаш, иштинде: «Ону чигеш, аштаарым чидер эвес, чивес-тир ай!» — деп бодапкаш, ону салып чорудупкан-дыр эвеспе.

Ол чорааш, күчүтен Арзылаң аңнап чораан Кижиниң орук аксында казып алган оңгарынче аңдарлып кире бээрге, аңчы ону четкизи-биле ораай шаапкаш, аргамчызы-биле так шарааш, ооң кырындан тал курлары-биле база хүлүпкен. Шарыдып каапкан Арзылаң хилинчектенип чыткан. Амна Күскениң берген сөзүн харыылаар үези келген. Салым-чол Арзылаңны ооң улуг туралыг сөстери дээш чектеп болур турду ыйнаан, ынчалза-даа ол ооң тынын алыры-биле хензиг Күскени олче чорудупкан.

Күске Арзылаңга:

— Мени танып тур сен бе? Салып чорудупканың хензиг Күске ышкажыл мен. Сеңээ сөзүм берген болгай мен. Сен Кижи холунче кире берген-дир сен, а мен сени өлүмден камгалап каар мен — дээш, Күске Арзылаңның ораадып алган четкизин хээп-ле эгелээн. Ол аргамчыларны, тал курларын шуптузун хээп кааптарга, Арзылаң боштуна берген. Күске Арзылаңның челиниң аразынче кире бээрге, демгизи дагже маңнап-ла каан.

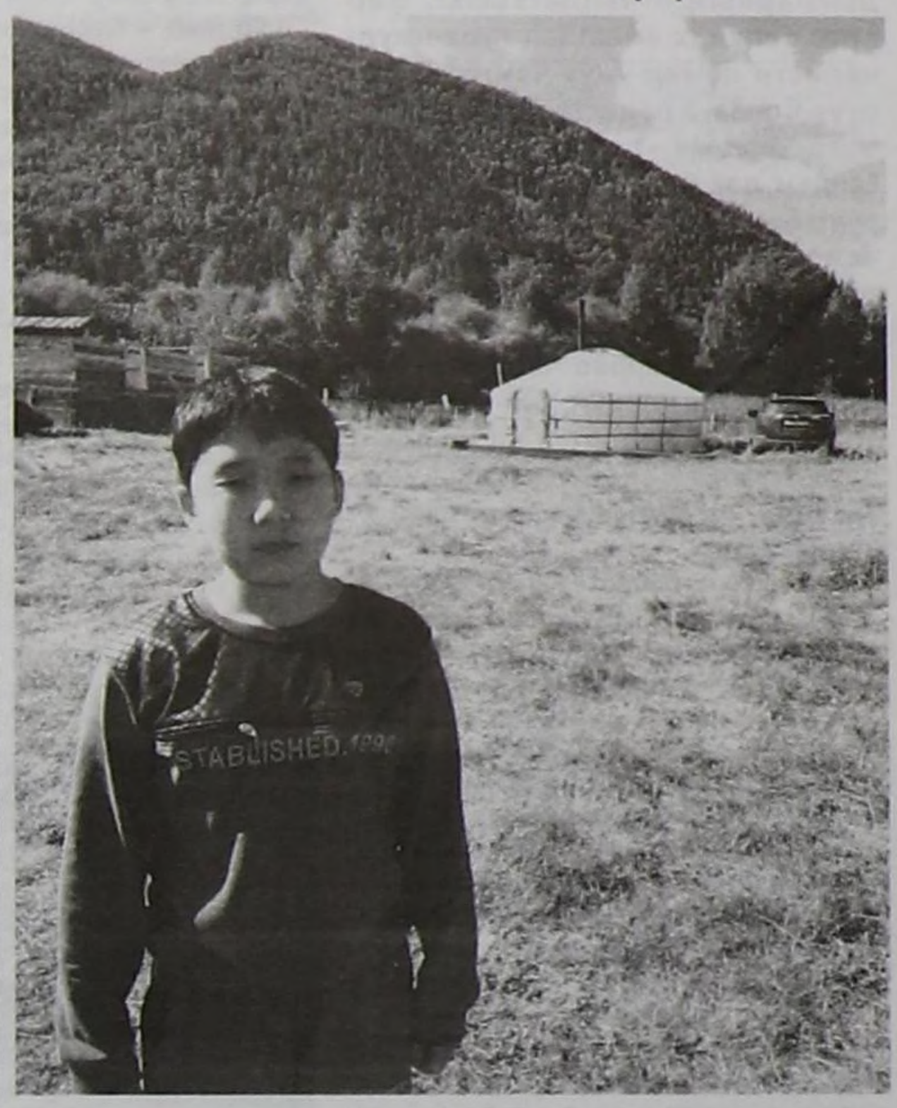
Амытаннарның аразында эң кошкаа деп сана-дыр бичии Күске болгаш аңнарның эң күштүү болур Арзылаңның дугайында бодап көргеш, сен бодуң кымның мурнунда өрелиг азы хүлээлгелиг сен, сактып боданып көрем.

ЧАЙЛАГДА

Чайгы дыштанылга

СЕРИИН ТАЙГАДА...

Кызылдың 2 дугаар школазының өөреникчизи Намзырай чайгы дыштанылгазында ава, ачазы, акызы, дуңмазы, кыргын-авазы-биле кады Уургайлыг аржаанынга дыштанып турган.

— Аржааннап, дыштанырга эки чүве-дир, ачам-биле кады өзен кырында эр улустуң шоргазынга кирип турдум. Мооң мурнунда чылдарда хоорайгала дыштанып чордум. Бо чылын бир дугаар бо аржаанда кээп тур мен. Дыка солун, арыг агаарга дыштанырга, кады ойнаар эштерим база бар, чалгааранчыг эвес чорду. Бут бөмбүү ойнаар, чайганыыштар база бар. Аржаанга чеди хондувус. Келир чылын база кээп, дыштанып мен, сериин тайгага тураргa эки-дир.

Бистиң корр.

ТЫВЫЗЫКТАР

Булуңнуң ыяжы будук-садык,
Будук-садык-даа болза,
Будуунда буянныг
(шөп)

Уламнааш ужугар,
Ужупканда чалгыны чок.
(ɥNNд)

Доора майтак майыктыг,
Дозур, далчыр карактыг.
(нөдох)

Орук баспас ойтаң каас.
(NTTNд)

Башкы буду майыжаңнаан,
Соңгу буду шоюжаңнаан,
Дүңдерлиңнээн дүрзүнчүг,
Аңдарлыңнаан арынныг кулугур.
(ꓖыдв)

Ак чем хоолулуг, ава сөзү үнелиг.

Чогаал арны

Куулар Черлиг-оол

ҮЕР ХАЛАП СӨӨЛҮНДЕ

Кандыг-даа кижи тайгатаңдыга чорааңда, бедигээш, тей азы кырлаң үнгешле, дыш ап, долгандыр бойдусту, хову-шынаа делгемнерин эргий көрүп, төрээн чериниң каас-чаражынга таалап олургулаар болгай. Ол ышкаш назынының дөңгелчиктерин ашкаш, эрткен оруун эргий бодап, кандыг исти арттырып кагзымза экил деп шүүренир боор...

Чогаалчывыс назынының сезенги улуг артынга үнүп кээп, биске, номчукчуларга, база бир кайгамчык тоожузун белек кылдыр сөңнээн. Тываның Ю.Ш. Кюнзегеш аттыг ном үндүрер чери 2019 чылдың төнчүзүнде Черлиг-оол Кууларның «Үер халап сөөлүнде» деп аттыг тоожузун парлап үндүрген.

Тоожунуң баштайгы эгелерин автор «Улуг-Хем» сеткүүлдүң 2002 чылдың 4-5 дугаар үндүрүлгелеринден эгелээш, 2003 чылдың № 1; 2012 чылдың № 1, 3; 2013 чылдың № 1 дугаарларынга кезектеп, барык он чыл ишти үзүктелип, номчукчуга четкен. Чогаалдың эге ады «Үер сөөлүнде» деп көстүп келген болза, төнчү ады «Үер халап сөөлүнде» кылдыр доктааттынганын эскерер бис. Тоожунуң кол маадырларының бирээзи Белдир-оол чер иштинге төрүттүнгеш, анай чажынданна бомж амыдыралын көрүп эгелээр.

Черлиг-оол Кууларның «Үер халап сөөлүнде» (2012-2019) деп тоожунуң кыска тайылбырында мынчаар бижээн: «Чаа тоожунуң кол маадыры Белдир-оол, ССРЭ дүшкен соонда, дүвүренчиг чылдарда хоорайның чылыдылга хоолайлары турар чер адааңга төрүттүнүп келгеш, аңаа-ла авазы-биле кыстынып чурттавышаан, өзүп келген оол. Харын-даа, экизи көрген, Белдир-оол бичиизинде шыдыраа оюнун сонуургай берген. Оон барып, ол чараш угаан оюнунга ооң кайгамчык салым-чаяаны билдинип кээрге, ол ооң салым-чолунуң бир кол кезии, ооң хей-аъды апаар...».

Бир-ле катап школага хоорай чагыргазындан дарга амыдырал байдалы чединмес ажы-төл бүрүткеп чорааш, Белдир-оолдан салдынмайн, ат-сывын, төрүттүнген черин айтырыпкаш, «Кызыл хоорайның адааңга» деп харыы алгаш, кезек аайын тыппайн, Сукпак, дачаларны адап шаг боор. Түңнелинде билдингени: оолдуң төрүттүнген чери – чер ишти, чылыдылга хоолайларының белдири. Ынчалза-даа оолдуң амыдыралы эмин эрттир хөлегеленчек, муңгаргай эвес, келир үеже идегелдиг, чырык. Чогаалчының «Шораан» деп тоожузунда база караа көрбес оол бергелерге таварышса-даа, ооң салым-чолу кайгамчыктыг чырык, чылыг, ынакшыл-биле бижиттинген.

Белдир-оол Айгуля деп уруг-биле өңнүктежи бээр, олар кайызы-даа Шишигинниң шыдыраа клувунга таныжып алыр. Беш класстардан оолдарның чемпиону Белдир-оол, а уруглардан Айгуля апарган. Кичээл төнерге, уруг оолдуң чурттап турар бажыңын айтырарга, оол үнү-даа ыыттаваан. Оон бүдүү көөрге, люкче кире бээрге, кайгап калган. Оолдар ону Өрге деп шолалап турганының ужурун даап бодап каан. Даштындан көөрге, бомжтарга дөмейлежир хире эвес, чазык-чаагай, чугаакыр, угаанныг оол. Уруг адаиезиниң берген акшазын камнап, чоорту оолга дузалажып эгелээр.

Чогаалда шыдыраа оюнунуң профессионализм сөстери арбын: «мерзе гамбиди», «мат», «гроссмейстер», «шыдыраа тевези», «Пе2», «П3», «цейтнотче чыгаар», «шыдыраа оюну чыран аргалыг» деп терминнерден аңгыда, шыдыраачылар Шишигин, Наташа Кол, Роберт Фишер олар база маадырлар болуп кирип турары солун. Черлиг-оол Чашкымаевич студент үезинден шыдыраа маргылдааларынга ойнап чораан болгаш, ол угаан оюнунуң дугайында билии ханызы илдең. Бай-Тайга чурттуг чаңгысклассчызы Салчак Даңзы Назытыевичиниң салдары-биле ойнаар чораан. Ол арга-дуржулгазы чогаал бижииринге чылдар эрткенде, улуг ужур-дузалыг болганы ол.

Чогаалчы баштайгы тоожузунда Шораанның хей-аъдын көдүрер дээш, Хемчикке чурттап чораан ийи караа көзүлбес Дембилдей деп кижиниң дугайында тоолчургу чугааны киирген болза, а ийигизинде Белдир-оол радио дамчыштыр эрткен вектиң алдангы чылдарында шыдыраага делегей чемпиону чораан Роберт Фишерниң (америк гроссмейстер, делегейниң шыдыраа маргылдаазынга 11 дугаар чемпион, 1972-1975 чылдарда делегей чемпиону, Шыдыраа Оскарын 1970, 1971, 1972 чылдарда алган) дугайында дыңнап билип алыр: «... ооң салым-чолу элдеп, кайгамчыктыг кижи боон тур. Белдир-оол дег база элээди чажында ядыы-ядамык оол трущобаларга чурттап өскен. Школага зге класс дооскаш, тоянчылап чорааш, бир-ле бай кижиниң шыдыраа клувунга аштакчылап кирип алыр. Шыдыраа ойнаан ашактарның кыйыынга көрүп тургаш, боду элээн ойнаар апарган. Бир ашак оолдуң ол оюнга анаа эвес салымныын эскерип кааш, ону өөреткеш турупкан.

Клубтуң ээзи кожайга ол бир хүн чугаалап-тыр: «Мынча чылдар иштинде бисышкаш мелегей чөнүктер-биле сен чүгле карылгалыг боол келдиң. Ам сээң холуңда бо клубту удавас долларлар-биле диргизип болур «алдын балык» кирип кээптир. Бо оолду аштакчыладып үе чидирип турбайн, меңээ дагзып каг. Мен аңаа гроссмейстер бажым берейн. Ол ону ийи катап ажыр хөгжүдүп шыдаар. Сээң бо сандараан клувуң элээди мастерниң сураа-биле Америкага ады үнүп эгелээр. Дээре дээн бай шыдыраачылар изиг баштары-биле бо клубка долдар салып мөөрейлежирлер».

Белдир-оол ол дамчыдылганы дыңнаан сөөлүнде, чамдык кичээлдерден дезип чоруткаш, библиотекалардан шыдыраа номнары сураглаар азы паркка ашактар-биле акша салып, беш минуттап чижир оюнга амдажып, сөөлүнде барып улуг шыдыраачы болуксап, багай авазынга бажың садып бээрин бодап турар.

Оолдуң ачазы херек адаандан келгеш, Бии-Хемниң Шивилиг тайгазынга турумчуп, «улуг аалга» чыпшырып алганы өкпе аарыын кара эмнер база оът-сиген-биле эмненип тургаш сегий бээр. Чоорту тус черниң чурттакчыларының бүзүрелин чаалап ап, Туранның ыяш ажыл-агыйының аттарын кадарып ажылдай бээр. Чоорту кадайын, оглун чанынче чоокшуладып, оглун Туранның ийи дугаар школазынга өөредип алыр.

«Чалгын болган чаа медээ» деп эгеде Красноярск баар командага республиканың шыдыраа чөвүлелиниң саналы-биле, дөрт кыс, беш оол шилиттинген. Оларның аразында Сукпактың агролицейинден Айгуля Куулар, Туранның № 2 школазындан Белдир-оол Куулар болур. Белдир-оол Красноярск хоорайга школачылар аразынга шыдыраа маргылдаазынга чемпионнаар.

«Шораан» деп тоожуда караа көрбес оол хөгжүмнүң дузазы-биле бергелерни ажып эртип, эртем-билигге кызымаа-биле улуг мөөрейге тиилеп, тура-соруктуун көргүзер болза, а «Үер халап сөөлүнде» деп чогаалдың кол маадыры «бомж» Белдир-оол шыдыраа оюнунуң дузазы-биле чемпионнааш, ат-сураа алгып сураглыг апаар.

Чогаалдың бирги эгезинде домакта мындыг одуруглар бар: «...Белдир-оол бай кадайның дачазын эзлеп турган. Херим аксында ооң тарып каан астралары, магнолиялары чаа-ла чечектелип органын көргеш, ол дыка-ла өөрээн». Астра чечек – чуртталганың база ынакшылдың, а магнолиялар – кайгамчык күштүң база өгбүленің аас-кежиниң символдары. Бо бүгү чүнү чугаалап турарыл дээрге, Белдир-оолдуң Айгуляга арыг чаш ынакшылын база ада-иезиниң салым-чолу катап аайлажып, бодунуу-биле аас-кежиктиг өг-бүле апаарын элдээрткен чадавас.

Бир-ле катап хоорайның оң талакы эриинде дачаларга коргунчуг үер халавын шыдашканының дүннүң соонда, ам-на оолдуң чуртталгазы кайгамчыктыы-биле эки талаже өскерлип эгелээр. «...Эрте шагда бир-ле үер тавараан хем уну септиң суу, «60 чыл болгаш аалчуртум эргип келдим, Амырга-Моос мен!» дээн ышкаш, даг баарында дачаларга, дилги фермазында кижилерниң угаан-кудун чайылдыр чылгыы-биле чайтылады-чойтулады чаңнап хонган» (ар.5).

Мында «60 чыл болгаш аалчуртум аалдап келдим» деп домактың утказында 1940 чылдарда Кызыл хоорайга болган улуг үерни элдээртип турар, таптыг-ла алдан чыл эрткенде, 2000 чылда найысылалга болган үер соонда, чогаалдың автору бо тоожузун бижиир деп шиитпирлеп алганын чугаалады. Үе-шагның эргилдези, назын эргилдези, чылдар эргилдези – бойдустуң хоойлулары ышкажыл, кижи ону өскертип шыдаар эвес.

Үер – өскерлиишкиннерниң символу. Чижек кылдыр С.Б. Пюрбюнуң «Кызыл үер» деп шиизин сактып көрээлиңер, ында кызыл деп эпитет Октябрь хувискаалының демдээ, а үер – эрги феодалдыг тургузугнуң буурап дүшкени, чаа коммунистиг ниитилелдиң тургустунганы болгай.

«Үер халап сөөлүнде» деп тоожуда үер Белдир-оолдуң салым-чолун ийи кезекке чарып турар: эрткен түреңги амыдыралы (ачазы буруу чок черге шамга киргеш, херектеп чоруй баарга, оолдуң авазы тояап, оглун чер иштинге божуп алыры, ооң оолдарга Өрге деп шолаладып чорааны) база чаа чолдуг амыдыралы (ачазының хосталып кээри, өг-бүлези катап тыпчып алыры, шыдыраа оюнунуң ачызында оолдуң амыдыралы эки талаже угланы бээри, ынак кызының, башкыларының деткимчези).

Суг халавының бажы чаа-ла дачаларга кээп турда, оол бай кадайның үнелиг эт-севин крыша кырынче дажып, камгалап кааны дээш ол аажок амырап, Белдир-оолду хүндүткеп чемгерер. Оол ол кадында мынчаар бодангылаар: «Үер деп чүл? Кижи амытанны чаңгыс дүне маадыр кылып каар элдептиин аа?»

Дача ээзи кадайның эжи Аграфинаның чугаазы база уткалыг: «Өлден артар, өрттен артпас» дижири шын. Чамдык кижилер когарааң, өске черде куруг кижилер бо үерден малдыг апарган. Үстүвүсте кудумчу кежир ээн дача эзлеп турган бичии оолдар ийи өшкүлүг апарган, ол оолдарга саап өөредип

БЕЛДИР-ООЛДУҢ САЛЫМ-ЧОЛУ

(Ч.Ч. Кууларның «Үер халап сөөлүнде» деп чаа тоожузунга хамаарыштыр)

эрткен болгаш, мээң кырымда мындыг онза октаргай барын эскербейн чорааң кончуумну» — деп, оол кударалын доюлдур боданып чыткан.

Ооң сеткилиниң ханызындан база бир-ле үерниң эгези дойлуп орар деп чүвени кенен оолчугаш ол дүне эскерер-даа хире эвес, уйгудува дүлнү берген».

Белдир деп сөс тоожуда хөй кирип турар. Белдир деп сөс хөй уткалыг дээрзи билдингир. 1. Оон-моон аккан хемнерниң азы келген оруктарның каттышкан чери (оолдуң төрүттүнген чери – Каа-Хем биле Бии-Хемниң белдири Кызыл хоорай (эрги ады Хем-Белдири); 2. Кандыг бир чүвениң төвү: «Сибирьниң белдири улуг хоорай» – Красноярскиге Белдир-оол шыдыраа маргылдаазынга тергиидээр. Оолдуң адын Белдир-оол деп адаанын автор мынчаар тайылбырлаан: ««Хоорайда чер адааңда суг дамчыдар хоолайлар белдиринге төрүттүнген оол «хааннар шынаазының» артында Шивилиг тайгазынга черликтеп чурттап турган ачазын тып алгаш, эки амыдыралды көре бээрин бомж кижи номчуур болза, ооң сеткил-сагыжы чырык бодалдар-биле хей-аът кирип, ол бистиң аравысче катап эглип келир чадавас дээн идегели-биле бо тоожуну бижидим».

Ниитизи-биле алырга, Черлиг-оол Кууларның «Үер халап сөөлүнде» деп чогаалында чырык хөөннер колдап, амыдыралдың бергелеринге таварышкан кижилерге орук айтыкчызы чогаал деп болур.

Меңги ООРЖАК,
тыва дыл болгаш чогаал башкызы.

Тараадан халбактанган — тодуг, малдан халбактанган—каас.

Байырлалың-биле!

Удуртулгага, башкарылгага
Улуг угаан сенде болгай.
Экономист, бухгалтер деп
Эң-не нарын ажылдыг сен.
Ындынналдыр бадырыптар
Ыраажы сен, «Айлаң куш» сен.
Ажы-төлүң — төлептиглер,
Аңаа киирген үүлең улуг.
Төрүттүнген хүнүң-биле
Байыр тудуп мөгейдивис!

Бистиң кайгамчык ыраажы, угаанныг, хөй-ниитичи эживис Доорга Сундуевна Түлүш август 6-да 70 харлаар байырлалы. Эживис 6 уругнуң, 16 уйнуктуң, 5 ачыларның буянныг кырган-авазы. Ол күш-ажылдың хоочуну, Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы, хөй-хөй шаңнал-макталдарның эдилекчизи, Кызыл хоорайның хоочуннар аразында «Гран-при» шаңналының эдилекчизи, «Чырык күзел» ансамблиниң удуртукчузу. Эживистиң удуртулгазы-биле чараш, чалыы Тывавыстың 17 кожуунунга концертивис бараалгадып, Тывавыстың эң-не чараш булуңнарын көрүп алыр аргалыг болганывыс аксывыс кежии. Удуртукчу мерген угаанныг эживиске кадыкшылды, узун назынны, аас-кежикти, күзелдери бүдүп чоруурун күзедивис!

«Чырык күзел» ансамблиниң хоочуннары.

Утерянный аттестат серии АА № 5172021, выданный 16.06.2000 г. Эрзинской средней школы с. Эрзин на имя **Кечилек Саяны Владимировны,** считать недействительным.

***

Утерянный аттестат о полном среднем образовании серии 17 АБ 0012349, выданный 26.06.2012 г МБОУ Мугур-Аксынской средней школы № 2 с. Мугур-Аксы Монгун-Тайгинского кожууна на имя **Хомушку Дозураш Мергеновича,** считать недействительным.

***

Утерянный аттестат Кызылского медицинского училища Республики Тыва на имя **Саая Ларисы Игоревны** м\с отделение, регистрационный номер 5789 серия 17БА 000106, выданный от 26.06.2009 г., считать недействительным.

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация Каа-Хемского района информирует о предоставлении в аренду земельного участка с кадастровым номером 17:04:0102001:601 из категории земель сельскохозяйственного назначения, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Суг-Бажы, местечко «Куу хавак кыры» общей площадью 500000 кв.м., с разрешенным использованием сельскохозяйственное использование.

Заинтересованные в представлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течении 3 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская, д. 143, с понедельника по четверг с 9.00 до 15.00 часов администрация Каа-Хемского района.

АВТОДЕЛО:

→ Тываның чолаачылар эвилели

→ ДТП, ОСАГО херектеринге ханы юридиктиг дуза, чолаачы шынзылганы эгидери!

8-913-347-7585

Реклама

Приложение к постановлению администрации Каа-Хемского района Республики Тыва» от «6» апреля 2018 г. № 171

СПИСОК избирательных участков на территории Каа-Хемского района Республики Тыва

№ п/п	Наименование участка	№ участка	Описание участка	Центр и адрес участка	Примечание № телефона
1	Суг-Бажинский	71	Территория сумона Суг-Бажы	Здание сумонной администрации, Каа-Хемский район с. Суг-Бажы, ул. Валентин Хажыкы д.19	Сотовая связь
2	Бурен-Хемский	72	Территория сумона Бурен-Хем	Здание сельского дома культуры, Каа-Хемский район с. Бурен-Хем, ул. Енисейская д. 24	Сотовая связь
3	Кундустугский	73	Территория сумона Кундустуг	Здание сумонной администрации, Каа-Хемский район с. Кундустуг, ул. Центральная д. 41	Сотовая связь
4	Бояровский	74	Территория сумона Бояровка	Здание сумонной администрации, Каа-Хемский район с. Бояровка, пер. Центральный д.1	Сотовая связь
5	Кок-Хаакский	75	Территория сумона Кок-Хаак	Здание сумонной администрации , Каа-Хемский район, с. Кок Хаак, ул. Центральная 114	Сотовая связь
6	Сарыг-Сепский западный	76	Территория западной части сумона Сарыг-Сеп от нечетной стороны пер. Горького, территория с.Мерген	Здание Центра культурного развития с.Сарыг-Сеп, Каа-Хемский район с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская д. 145	8(39432)22-551
7	Сарыг-Сепский восточный	77	Территория восточной стороны сумона Сарыг-Сеп, от четной стороны пер. Горького	Здание ООО «Сарыг-Сепский ДРСУ», Каа-Хемский район с. Сарыг-Сеп, пер. Первомайский д.20	8(39432)22-723
8	Дерзиг-Аксынский	78	Территория сумона Дерзиг-Аксы	Здание МБОУ СОШ с. Дерзиг- Аксы, Каа-Хемский район, с. Дерзиг-Аксы ул. Магистральная д.1	Сотовая связь
9	Усть-Буренский	79	Территория сумона Усть-Бурен	Здание МБОУ СОШ с. Усть- Бурен, Каа-Хемский район, с. Усть-Бурен, ул. Красных партизан д. 52	Сотовая связь
10	Авыйганский	80	Территория сумона Авыйган	Здание ГБУ РТ БПНИ с.Авыйган, Каа-Хемский район, с. Авыйган ул.Юбилейная д. 1	Сотовая связь
11	Сизимский	81	Территория сумона Сизим	Здание сельского дома культуры, Каа-Хемский район с. Сизим, ул. Центральная д.36	Сотовая связь
12	Эржейский	82	Территория сумона Эржей	Здание сельского дома культуры, Каа-Хемский район с. Эржей, ул. Лесная д. 26	Сотовая связь
13	Усть-Ужепский	83	Территория сумона Усть-Ужеп	Здание сельского дома культуры, Каа-Хемский район с. Усть-Ужеп, ул. Набережная д. 28	Сотовая связь
14	Бурен-Бай-Хаакский	84	Территория сумона Бурен-Бай-Хаак	Здание сумонной администрации, Каа-Хемский район с. Бурен-Бай-Хаак, пер. Центральный д. 10	Сотовая связь
15	Ильинский	85	Территория сумона Ильинка	Здание МБОУ СОШ с.Ильинка, Каа-Хемский район, с. Ильинка ул.Мира д.39	Сотовая связь

Приложение к решению территориальной избирательной комиссии Каа-Хемского кожууна от 24 июля 2020 года № 01-02/67

Информационное сообщение о дополнительном зачислении в резерв составов участковых избирательных комиссий Каа-Хемского кожууна

Территориальная избирательная комиссия Каа-Хемского кожууна объявляет сбор предложений для дополнительного зачисления в резерв составов участковых избирательных комиссий Каа-Хемского кожууна.

Сбор предложений осуществляется территориальной избирательной комиссией Каа-Хемского кожууна по адресу : Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская, д. 143 (2 этаж каб 207) по 14августа 2020 года.

Зачисление в резерв составов участковых избирательных комиссий осуществляется территориальной избирательной комиссией Каа-Хемского кожууна на основе предложений избирательных объединений; иных общественных объединений; собраний избирателей по месту жительства, работы, службы, учебы; представительных органов муниципальных образований.

Требования к кандидатурам для зачисления в резерв составов участковых избирательных комиссий и перечень необходимых документов установлен Постановлением ЦИК России от 05.12.2012 № 152/1137-6"О порядке формирования резерва составов участковых избирательных комиссий и назначения нового члена участковой избирательной комиссии из резерва составов участковых избирательных комиссий".

Подробную информацию о приеме предложений по кандидатурам в резерв составов участковых избирательных комиссий можно получить в территориальной избирательной комиссии Каа-Хемского кожууна.

Территориальная избирательная комиссия Каа-Хемского кожууна.

СТИРКА КОВРОВ
СПЕЦСУШКА
С ДОСТАВКОЙ СКИДКА ПЕНСИОНЕРАМ - 10%
Тел.: 8-923-384-4084
г. Кызыл, ул. Магистральная, 28. ООО «Магистральная». ОГРН: 1161719051537 Скидка действует с 01.04.2020 по 30.06.2020. Реклама

СОБОЛЕЗНОВАНИЕ

От имени Федерации спортивной борьбы и от спортивной общественности Республики Тыва выражает глубокое соболезнование мастеру спорта СССР, заслуженному тренеру России по вольной борьбе Владимиру Хураковичу Тулушу, в связи скоропостижной кончиной его супруги Саиды Сарыг-ооловны Тулуш.

солуннуң сайтызы: //shyn.ru электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru Тираж: 4524 кезек

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.
Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар В.Э. Чанзан.
Редактор: В.А. Петров.
Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүң адрези:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай, Красноармейская,100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи —2-18-10
Менеджер: И.А. Ондар. каб. 309
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, Ч.Н. Мачык. – 2-17-94
Корректор: Ч. О. Саая – 2-17-94

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бурутказын. Херечилелдиң дугаары — ПИ №ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.
Чагыдылга индекизи: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860
Солун неделяда чаңгыс катап үнер. Хемчээли 5 парлаар ама.
Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.